

Gelecek çok daha güzel olacak

Hollanda şehrinde yarım yüzyıllık Türk varlığı

Cor Smit, Rob Manders, Aart van Bochove

De toekomst zal veel beter zijn

Een halve eeuw Turkse aanwezigheid in een Hollandse stad

Cor Smit, Rob Manders, Aart van Bochove

ISBN 978-94-92165-04-6

9 789492 165046 >

De toekomst zal veel beter zijn.

een halve eeuw Turkse aanwezigheid in een Hollandse stad

Door Cor Smit, Rob Manders, Aart van Bochove

Redactie: Emine Güney

Erato Educatief

2015

Dit is een project van Stichting Güney

Colofon:

© De auteurs:

Emine Güney

Rob Manders, hoofdstuk 1

Cor Smit, hoofdstukken 2-7

Aart van Bochove, hoofdstukken 8-12

Leiden, 2015

ISBN: 978-94-92165-04-6

Omslag: Barbara van Druten (ARTvertisements.com)

Vormgeving: Studio Schuttinga (www.studioschuttinga.nl)

NUR: 402

Een uitgave van Erato Educatief

1. INLEIDING

Over de exacte datum valt te twisten - Cor Smit noemt in dit boek de 17de december 1964. Maar vast staat dat in 1964 de eerste Turkse gastarbeiders naar Nederland en naar Leiden kwamen. Een groep nieuwsgierige kerels die op het vliegtuig stapten met het idee om enkele jaren in een onbekend land te werken en om daarna weer naar huis te gaan. Maar het leven laat zich maar matig plannen. De gastarbeiders bleven langer en langer, er kwamen voorzieningen, de vrouwen kwamen over. En ergens werd een grens gepasseerd en ging het niet meer om groepen gastarbeiders, maar om een Turkse gemeenschap in wording. Na vijftig jaar is die gemeenschap nog lang niet klaar. Wie goed naar de Nederlandse Turken kijkt, maakt geschiedenis mee. Misschien duurt het nog wel een halve eeuw of twee halve eeuwen voordat er echte tekening in komt en we over Turken praten zoals we nu over Friezen, Amsterdammers, Hugenoten, katholieken, Duitse marskramers en Italiaanse ijsmakers praten: allemaal groepen waar ooit iets mee was, waar politiek en cultuur omheen hingen, maar die uiteindelijk hun plek hebben gevonden in wat het Nederlandse volk is geworden. Dat is geen reden tot somberheid. De titel van dit boek - 'De toekomst zal veel beter zijn'- verwijst naar het optimisme van iemand uit die eerste generatie, die hier aan het woord komt.

De wording van de Turkse gemeenschap valt beter te begrijpen vanuit de motieven en de verwachtingen van de pioniers, de mensen van 1964 en later. Ook in de oude stad Leiden, zo dacht Emine Güney, toen ze in de zomer van 2014 startte met een project om documenten bij elkaar te brengen en mensen vragen te stellen over hun leven. Dit boek is daar het resultaat van. Dit boek maakt een begin met het opschrijven van het verhaal van de Turkse gemeenschap. Het perspectief is dat van de pioniers. Maar alleen maar het vastleggen van een verhaal, is niet genoeg. Dat gebeurt ook al in kranten en brieven. Verhalen moeten hun plaats krijgen, tegenspraak uitlokken, onderzocht worden. Het 'definitieve' verhaal bestaat immers niet. In dit boek wordt de tegenspraak aangedragen door twee mensen: door Cor Smit, de Leidse stadshistoricus, die een overzicht schreef over vijftig jaar Turkse aanwezigheid in Leiden - en er op wijst dat aan die vijftig jaar al eeuwen van contact tussen Leiden en Turkije vooraf zijn gegaan. En door Aart van Bochove, die de gesprekken met de pioniers vorm gaf. Emine Güney en Aart van Bochove hebben ieder hun eigen kijk op de betekenis van dit boek.

Emine: Ik heb altijd enorme bewondering gehad voor de eerste generatie Turkse arbeidsmigranten. Zij hebben zich weten te redden ondanks hun gebrekkige kennis van de taal en de grote verschillen in cultuur met hun nieuwe omgeving. Vanaf mijn kinderjaren ben ik opgegroeid met hun verhalen over de eerste jaren in dit voor hen vreemde land, de manier waarop zij hier een thuis hebben opgebouwd. En zelf heb ik ook nog gezien hoeveel tijd en energie er door enkele initiatiefnemers gestoken is in het organisatieleven van de Turkse gemeenschap. Die gemeenschap kwam voor hen op de eerste plaats, het gezin pas daarna. Ik heb daar altijd veel respect voor gehad. Ik vind het belangrijk dat deze verhalen over het opbouwwerk van onze gemeenschap bij een breder publiek bekend worden. Die jonge mannen van toen zijn inmiddels vrijwel allemaal gepensioneerd. Ik realiseerde me dat we nog een unieke kans hadden om deze verhalen niet verloren te laten gaan en ze ook aan een nieuwe generatie mee te geven. Ik volg de berichtgeving over de Turkse gemeenschap op de voet en weet uit ervaring dat er nog geen boek is dat de plaatselijke geschiedenis van de migrantengemeenschap op een dergelijke manier over het voetlicht brengt.

Hoe begin je zo'n ambitieus project?

Emine: De mensen die actief zijn geweest binnen de moskee en in de Leidse gemeenschap heb ik in eerste instantie benaderd voor dit project, dat was een logisch beginpunt. De moskee is de oudste organisatie van de Turkse gemeenschap in Leiden en heeft altijd gefunctioneerd als een sociale ontmoetingsplek. Het is bijzonder om te zien hoe de initiatiefnemers de ontmoetingsfunctie van de moskee ook hebben uitgedragen. Vanuit de netwerken die in de moskee zijn ontstaan zijn nieuwe organisaties en verenigingen opgericht. Het verhaal van de zeven personen die we aan het woord hebben gelaten is natuurlijk niet het volledige verhaal, maar wel kenmerkend voor de eerste Turkse arbeidsmigranten. Zij hebben allemaal dezelfde moeilijkheden gekend en identieke gevoelens gehad. Het ophalen van herinneringen maakte bij de geïnterviewden veel emoties los. Natuurlijk had ik graag nog veel meer mensen aan het woord gelaten maar dat zou veel te lang gaan duren en de hoofdlijn van het verhaal zou er niet wezenlijk door veranderen. Ik heb bij dit project ondersteuning gekregen van enkele personen die de Turkse gemeenschap goed kennen en daar met enige objectiviteit naar kunnen kijken. Zij hebben geholpen

bij de interviews, het schrijven en het aanleggen van het archief. Daarbij hebben we het boek laten vertalen zodat het zowel in het Turks als in het Nederlands beschikbaar is.

Aart: Het is vooral bijzonder om te zien dat de Turkse gemeenschap zich nu graag in boeken wil gaan uitdrukken. Dat is nieuw. Tot nog toe drukte zij zich vooral uit in plaquettes, foto-overzichten en symbolen. Ik zie het als een verworvenheid en een teken van emancipatie dat de Turkse gemeenschap haar geschiedenis in deze stad in teksten wil vastleggen. Zij zijn een vaste waarde voor de stad geworden. Grappig genoeg ziet de Nederlandse omgeving dat niet altijd zo. Er is subsidie aangevraagd bij verschillende fondsen. Die vonden boekjes maken niet zo sexy, het moest allemaal interactief en op internet. Dan heb je toch niet goed door wat er in zo'n migrantengemeenschap gebeurt. Gelukkig zijn er ook beheerders van fondsen die dat wel zagen.

Wat is volgens jou de belangrijkste boodschap van dit boek?

Emine: In ieder geval dat het allemaal niet vanzelf gegaan is. Het lijkt nu vanzelfsprekend dat de Turkse gemeenschap zich heeft georganiseerd, dat er een moskee is en dat activiteiten worden georganiseerd. Maar we moeten ons realiseren dat het ontzettend veel tijd en energie heeft gekost om dit allemaal op te bouwen. Nu gaat dat allemaal eenvoudiger, er zijn meer middelen en met een druk op de juiste knop beschik je over alle relevante informatie. Toen was dat allemaal niet zo makkelijk. De mannen die de basis hebben gelegd voor de latere moskee hebben in eerste instantie alles zelf moeten regelen, met beperkte middelen in een land waarvan zij de taal nauwelijks spraken. We moeten het werk van deze pioniers meer gaan waarderen. Ik merk dat er nog wel eens negatief wordt gedacht over de eerste generatie arbeidsmigranten die de taal niet hebben leren spreken en geen opleiding hebben gevolgd. Ik vind dat niet terecht. Doordat de communicatie zo lastig verliep was de afhankelijkheid van anderen ook veel groter. Het verhaal over de brief die wordt geschreven aan de koningin is daar een voorbeeld van. Het zijn dit soort verhalen die inzicht geven in de wereld van de eerste Turkse migranten.

De communicatie is door een betere taalbeheersing en technische vooruitgang dus een stuk beter geworden. Zijn er ook zaken die zich juist negatief hebben ontwikkeld?

Emine: De bereidwilligheid om nieuwkomers een plek te geven in onze maatschappij en daar zelf energie in te steken is wel afgenomen merk ik. In de tijd dat ik opgroeide boden onze burens mijn ouders aan om te helpen bij het leren van de taal. Dat zie je tegenwoordig niet meer zo vaak. Het organiserend vermogen van de Turkse gemeenschap in Leiden was alleen mogelijk binnen de tolerante omgeving van de Nederlandse maatschappij. Deze tolerantie neemt af en dat is zorgelijk. Daarnaast merk ik in mijn eigen gemeenschap dat de invloed van de individualisering en het materialisme van de westerse cultuur toeneemt. Op zich is dat niet erg maar we moeten de goede dingen uit het verleden wel koesteren en behouden zoals de onderlinge samenwerking, de tolerantie voor andere groepen, de onderlinge sociale controle en het geven van hulp aan diegenen die problemen hebben.

Het boek is een combinatie geworden van de levensverhalen van de eerste migranten en een algemeen historisch overzicht. Vanwaar deze combinatie?

Emine: Ik vind het belangrijk dat alle facetten van de geschiedenis goed belicht worden. Dus zowel de persoonlijk levenservaringen van enkele eerste migranten als de collectieve geschiedenis. De migrantengeschiedenis verdient een plek in de stadsgeschiedenis. Natuurlijk is hiermee niet het hele verhaal verteld. Het staat anderen vrij om deze geschiedenis verder aan te vullen.

Aart: Ik vind het treffend om de parallel te zien tussen de emancipatiestrijd van de Turkse gemeenschap en die van mijn calvinistische ouders en grootouders. In de politiek hoor je soms wantrouwen tegen de vorming van sterke Turkse organisaties in Nederland. Dat zou de integratie belemmeren. Maar dit land is groot geworden door sterke zelforganisaties waar de overheid geen greep op had. "In het isolement ligt onze kracht", zeiden de protestanten tegen elkaar die tussen 1880 en 1920 een eigen universiteit oprichtten, een eigen partij, eigen scholen, een eigen vakbond, een eigen krant. Twee generaties later is dat een volkomen open, op de wereld georiënteerde en activistische bevolkingsgroep geworden. Kennelijk heb je een sterk eigen platform nodig om te kunnen groeien in de samenleving. Zo zal het met de Turken in Nederland ook gaan.

2. HET OVERZICHT:

VIJFTIG JAAR LEIDENAREN VAN TURKSE AFKOMST

Op 17 december 1964 stapte Sabri Yilmaz Arikdoğan met veertig landgenoten in Ankara op het vliegtuig naar Nederland.¹ Hij was op weg naar Leiden. Na een sollicitatiegesprek en een medische keuring had hij nog zes maanden op toestemming moeten wachten. Hij wilde graag naar Nederland. In zijn geboorteplaats Mersin ging het niet goed met de traditionele kledingindustrie. In Duitsland of Nederland viel wel wat te verdienen. De Nederlandse bedrijven, ook de Leidse, konden mensen zoals Sabri Arikdoğan heel goed gebruiken. Hij ging naar een van de grote Leidse metaalbedrijven, de Koninklijke Nederlandse Grofsmederij, door de Leidenaars kortweg de Grofsmederij of 'de Grof' genoemd. In de kettingfabriek op het Waardeiland werd hij uiteindelijk heftruckchauffeur.

Arikdoğan woonde niet in Leiden zelf. De Grofsmederij had voor hem en meer dan vijftig andere Turken onderdak geregeld in een pension in Katwijk, Casa Cara.² Nederland was goed, vertelde hij ruim een jaar later aan het Leidsch Dagblad. Maar hier blijven was de bedoeling niet: hij dacht na een of twee jaar terug te gaan, hopelijk met een rijbewijs op zak, zodat hij terug in zijn geboorteplaats chauffeur zou kunnen worden.

Sabri Yilmaz Arikdoğan was een van de eerste Turkse arbeiders die naar Leiden kwamen om daar te werken in een van de vele fabrieken. Dat hij en zijn collega's hier tijdelijk zouden komen, dacht indertijd bijna iedereen. Maar terwijl de Leidse fabrieken ondertussen zijn verdwenen, zijn de Turkse 'gastarbeiders' gebleven, net als hun Marokkaanse collega's. Anno 2014 wonen er 2237 mensen van Turkse afkomst in Leiden, waarvan iets meer dan de helft nog in Turkije zelf geboren is, de zogeheten 'eerste generatie'.³ Hoe dat zo gekomen is, wat er zoal met deze nieuwe Leidenaars gebeurde, en wat zij zelf deden, is het onderwerp van dit historisch overzicht.

¹ Interview met S.Y. Arikdoğan in LD, 26 maart 1966.

² 'Ineke van der Valk harde werkers migranten van het eerste uur langs rijen en lek. 1945-1985-part4.pdf' (op: www.vijfeeuwenmigratie.nl), 211.

³ Cijfers over bevolkingssamenstelling Leiden en Leidse wijken en buurten zijn gebaseerd op de gegevens van de Gemeente Leiden, BOA. De meest recente cijfers zijn te vinden op www.leidenincijfers.nl.

3. HET OVERZICHT:

DE VRAAG NAAR GOEDKOPE ARBEIDSKRACHTEN

Natuurlijk hebben Nederland - en Leiden zelf - al lang banden met Turkije. Op de gevel van het stadhuis staan halve maantjes, een verwijzing naar de leuze van de Watergeuzen, de soldaten van de Willem van Oranje (de Nederlandse Vader des Vaderlands), die in 1574 het leger van de koning van Spanje verjoegen voor de poorten van Leiden. “Liever Turks dan Paus,” zeiden zij: de stichters van het onafhankelijke Nederland hadden meer vertrouwen in de Islamitische Ottomanen dan in hun Katholieke landgenoten. De jonge staat onderhield dan ook al vanaf 1612 officiële diplomatieke betrekkingen met het Osmaanse Rijk. Het schitterende pand ‘De Vergulden Turk’ (V&D) in de Breestraat vertelt over de bloeiende handelscontacten tussen wolstad Leiden en deze verre bondgenoot. En kwam de tulp niet van de berglanden van Anatolië om via de Leidse Hortus een Nederlands symbool te worden?

De mensen die in 1964 naar Turkije gingen om daar arbeiders te werven, zullen zich nauwelijks bewust geweest zijn van deze eeuwenoude relatie. Het ging hen om een actueel probleem. De Leidse bedrijven hadden een nijpend gebrek aan personeel, net als de rest van de Nederlandse industrie overigens.

Vóór de Tweede Wereldoorlog was er eigenlijk altijd een overschot aan arbeidskrachten geweest, zeker in de oude fabrieksstad Leiden. Na de oorlog was de Wederopbouw echter zo goed verlopen, dat de industrie steeds meer mensen tekort kwam. Bovendien steeg het opleidingsniveau in Nederland. In een stad als Leiden kregen de mensen meer keus wat hun werk betreft en zij kozen steeds minder voor de industrie. Dat betaalde minder goed en de arbeidsomstandigheden waren er niet zo aantrekkelijk. Dat gold voor de textielindustrie die eeuwenlang Leiden gedomineerd had, maar ook voor de metaalindustrie - na de oorlog verreweg de belangrijkste bedrijfstak in Leiden - en voor andere bedrijven. Het metaalbedrijf Hollandse Constructie Werkplaatsen (HCW) moest bijvoorbeeld in 1962 een geplande uitbreiding schrappen wegens een tekort aan personeel. De Verenigde Touwfabrieken (ofwel: Verto) in Leiderdorp kwam 275 arbeidskrachten tekort.⁴ Arbeid was schaars geworden en de Leidenaars maakten daar graag gebruik van om betere banen te zoeken. Dus zochten de werkgevers nieuwe arbeiders buiten Nederland.

Al in de jaren vijftig waren Leidse bedrijven daarmee begonnen. In eerste instantie ging het om Spanjaarden en Italianen, maar ook wel om Joegoslaven

en Portugezen. De Grofsmederij was wat dat betreft zelfs een van de eerste bedrijven in Nederland, toen deze in 1956 een aantal Italiaanse arbeiders in dienst nam.⁵ Dat was niet voldoende. Vanuit Nederland keek men of ook in andere landen arbeiders geworven konden worden. In 1963 was voor het eerst sprake van de mogelijkheid om mensen uit Turkije te laten komen.⁶ Een jaar later sloten Nederland en Turkije hierover een verdrag. Het Nederlandse bedrijfsleven mocht in Turkije arbeiders werven en deze zouden een vergunning krijgen om naar Nederland te komen om daar te werken. Na een bijeenkomst van de Leidse Vereniging van Industriëlen in juni 1964 besloten De Koperen Buizenfabriek, Verto, zeepfabriek Sanders, Durisol (bouwmaterialen), IBB (bouwbedrijf), Elmi (kleding) en Reece (weefmachines) hun krachten te bundelen en in Turkije te gaan werven.⁷ Spoedig deden meer bedrijven mee. Voor de werving betaalden de bedrijven zelf 25 gulden per aangenomen arbeider, het Ministerie van Sociale Zaken droeg per persoon nog eens 500 gulden bij.⁸

En zo kwamen eind 1964 de eerste Turkse arbeiders naar Leiden. De eerste groep bestond vooral uit wevers uit Gaziantep, metaalarbeiders uit Samsun en Trabzon en hulparbeiders voor IBB.⁹ Begin 1966 werkten in de fabrieken in Leiden en directe omgeving - Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten - 214 mensen die via officiële kanalen uit Turkije waren gekomen. Daarnaast kwamen er nog enige tientallen op eigen gelegenheid, al waren dat er lang niet zoveel als de Marokkaanse arbeiders die dat indertijd allemaal op eigen initiatief deden: met Marokko werd pas in 1969 een vergelijkbare overeenkomst gesloten als die met Turkije. De meeste Turkse arbeiders - 160 man - waren te vinden bij touw- en tapijtfabriek Verto. Bij de Grofsmederij werkten er 45 - een aantal dat in 1970 was gestegen tot meer dan 100.¹⁰ Ook bij de Betonfabriek Wernink werkten veel Turken. Er waren meer bedrijven met Turkse arbeiders, maar de meeste van hen waren in de beginjaren wel in deze drie fabrieken te vinden.

⁴ *Ineke van der Valk harde werkers*, 207.

⁵ Th. Van Duin, *Van gastarbeider tot stadgenoot. Allochtone nieuwkomers in Leiden vanaf de jaren vijftig*, in: J. Moes e.a. (red), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996), 113-150, 117.

⁶ NLC, 8 augustus 1963. *Het ging hier om bouwvakkers in Amsterdam*.

⁷ *Ineke van der Valk harde werkers*, 208. De Koperen Buizenfabriek, Verto en Durisol waren gevestigd in Leiderdorp, IBB in Oegstgeest, de overige in Leiden zelf.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ineke van der Valk harde werkers*, 209.

¹⁰ LD, 26 maart 1966, LD, 12 juni 1970.

De Leidse industriëlen waren daar heel tevreden over. Een groot artikel over deze nieuwe werknemers in het Leidsch Dagblad van 26 maart 1966 had dan ook als kop: "Gastarbeiders in Leiden verwerven in enkele jaren gewaardeerde positie." Vooral de Turkse arbeiders werden geprezen, onder meer omdat zij sneller en beter Nederlands leerden dan bijvoorbeeld de Spanjaarden. Toch had een bedrijf als de Grofsmederij nog wel een Turkse tolk. Dat was vastgelegd in de overeenkomst met Turkije. Daarin stond ook dat de werkgevers voor huisvesting moesten zorgen voor de mensen die langs de officiële weg naar Nederland kwamen. Daardoor waren de Turkse gastarbeiders feitelijk duurder dan Nederlanders. Maar, zoals gezegd, voor dit werk waren simpel niet genoeg Nederlandse arbeiders te vinden.

Bovendien kwamen de Turkse arbeiders met een jaarcontract, waardoor de fabrikanten makkelijk van ze af konden wanneer ze niet bevielen of ziek werden. Niet verlengen van een contract kwam regelmatig voor. Zo werd in 1965 van de helft van 60 arbeiders uit Gaziantep het jaarcontract niet verlengd omdat zij zich niet netjes genoeg gedroegen, maar vooral omdat ze vaak ziek waren, waarschijnlijk door heimwee.¹¹

¹¹ 'Tneke_van_der_Valk_harde_werkers', 212-213.

4. HET OVERZICHT: ONDER DAK

Dat de Turkse arbeiders voor 'Leidse' bedrijven kwamen werken, betekende niet dat zij ook in Leiden kwamen wonen. Woonruimte was een schaars goed in Leiden, woningnood was Volksvijand nummer één. Daarom brachten de bedrijven de door hen geworven arbeiders onder in pensions, hotels en soms bij particulieren in de wijde omgeving. Daar kregen zij niet alleen onderdak, er werd ook voor voeding gezorgd.

Er waren eigenlijk twee groepen bedrijven die onderling nauw samenwerkten. De eerste groep bestond uit onder meer Wernink, de Grofsmederij en de Leidse Apparatenfabriek. Zij brachten hun arbeiders bij voorkeur onder in pensions in Katwijk en Rijnsburg. Bij de tweede groep hoorden onder meer de Verto, de Kooperen Buizenfabriek en IBB. Die maakten vooral gebruik van hotels en pensions in Noordwijk en Scheveningen.¹² Het contract met het Scheveningse pension werd overigens al snel ontbonden, omdat de lunch die de Turkse arbeiders meekregen te mager was.¹³

Dit was bedoeld als een tijdelijke oplossing. De Leidsche Vereeniging van Industriëlen wilde van begin af aan een speciale woonvoorziening laten bouwen voor hun Turkse arbeiders.¹⁴ In december 1965 werd daarvoor de Stichting Woonoord Arbeiders opgericht door Verto, de Kooperen Buizenfabriek, IBB, Reece en de Reed Roller Bit Company.¹⁵ In hoog tempo en tegen beperkte kosten werd dit woonoord gerealiseerd. Verto stelde tegen een geringe vergoeding de grond ter beschikking, direct naast de fabriek aan de Zijldijk, op Leiderdorps grondgebied. Een dochterbedrijf van IBB bouwde het woonoord praktisch tegen kostprijs.¹⁶

Het complex aan de Zijl kreeg een tiental houten paviljoens met steeds twee eenheden van een woon- en een slaapkamer voor acht personen rond een 'natte groep' met was-, douche- en toiletgelegenheid. Van een privéruimte voor de bewoners was dus geen sprake. Daarnaast was er een hoofdgebouw met onder meer een kantine, ziekenzaaltje en gebedsruimte.

¹² Van Duin, 'Van gastarbeider tot stadgenoot', 118.

¹³ 'Ineke_van_der_Valk_harde_werkers', 211.

¹⁴ De geschiedenis van het Woonoord en van de Beukenschans is, tenzij anders gemeld, vooral gebaseerd op Van Duin, 'Van gastarbeider tot stadgenoot', 119-123.

¹⁵ Reed was een in Leiden gevestigd metaalbedrijf.

¹⁶ NLC, 5 januari 1966. LC, 25 oktober 1966.

Het eten werd bereid door een Nederlandse en twee Turkse koks. Er was ook een Turkse tolk. Dat was Yusuf Küçükşen, tevens maatschappelijk werker en later ook beheerder van het woonoord. Hij ging vaak mee met nieuwe wervingscampagnes in Turkije en hielp zijn landgenoten op allerlei terreinen.¹⁷

In totaal bood het woonoord onderdak aan 160 mensen. Daarvan waren er ruim honderd afkomstig uit Turkije, de overige kwamen voornamelijk uit Marokko.¹⁸ Zij woonden daar aan de Zijl vrij geïsoleerd, maar het was ook niet de bedoeling van de ondernemers dat zij te veel in contact zouden komen met de plaatselijke bevolking.¹⁹ Behalve de bedrijven die het woonoord gesticht hadden, zouden de jaren erna ook de Grofsmederij, de Zilverfabriek in Voorschoten en Wernink Beton er gebruik van maken. Er was ruimte om het woonoord aanzienlijk uit te breiden, maar van die mogelijkheid is nooit gebruik gemaakt.

De eerste bewoners betrokken in augustus 1966 het complex. Eind oktober was het woonoord volop in gebruik. De Marokkaanse ambassadeur kwam in gezelschap van de staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid op 26 oktober een kijkje nemen in "het gastarbeidersdorp aan de Zijl".²⁰ De officiële opening was echter pas op 2 december. Daarvoor kwam de Turkse ambassadeur in Nederland, Vahit Halevoğlu, naar Leiderdorp. Hij verrichtte de openingshandeling in aanwezigheid van de burgemeester van Leiderdorp, mr. Gallas, en de voorzitter van de stichting, J. Rustige. In zijn toespraak verwees de ambassadeur nog naar de langdurige vriendschapsbanden tussen Nederland en Turkije.²¹

Een kleine vijftig jaar later wekt het misschien enige bevreemding hoe het woonoord in de Leidse pers werd aangeduid. Men had het over het "Turkendorp" en een "Mohammedaanse nederzetting".²² Men moest duidelijk nog wennen aan deze nieuwkomers, die - anders dan de Spanjaarden en Italianen - bovendien een andere godsdienst beleden, de Islam.

¹⁷ 'Ineke van der Valk harde werkers', bevat een interview met de heer Küürücü, met name 218-225.

¹⁸ Volgens NLC, 8 september 1966 woonden er toen ook enkele Italiaanse gastarbeiders; voor de indeling: LC, 25 oktober 1966.

¹⁹ 'Ineke van der Valk harde werkers', 214.

²⁰ LD, 27 oktober 1966.

²¹ LC, 3 december 1966.

²² NLC, resp. 5 januari en 25 oktober 1966. Pas veel later drong het door dat moslims er geen prijs op stelden 'Mohammedanen' genoemd te worden.

Er woonden al wel langer moslims in Leiden, maar dat waren studenten uit Nederlands Indië (Indonesië) met wie men verder weinig te maken had. En een Islamitische gebedsruimte was al helemaal nieuw. Opmerkelijk vond men het ook dat deze arbeiders vanwege hun geloof géén alcohol dronken. Van de doorsnee Leidse arbeider was men wel anders gewend.

De vreemde omschrijvingen van het woonoord drukten geen negatieve houding uit tegenover deze voorziening. Integendeel, de Leidse pers was er zonder uitzondering laaiend enthousiast over. Een redactioneel commentaar in de Nieuwe Leidse Courant maakte duidelijk waarom. Zorgen voor huisvesting van buitenlandse arbeiders was van groot economisch belang vanwege het personeelstekort bij de Leidse bedrijven. Maar de krant noemde nog een reden. Het was ook belangrijk om de mensonwaardige woonomstandigheden tegen te gaan waarin veel buitenlandse werknemers terecht waren gekomen.²³

De krant had het daarbij niet over de pensions en hotels waar de Leidse bedrijven hun nieuwe personeel hadden ondergebracht. Het ging om de mensen die op eigen gelegenheid naar Leiden kwamen om hier werk te zoeken, vooral mensen uit Marokko, maar ook wel uit Turkije. Zij waren aangewezen op een stuk of veertig particuliere pensions in de Leidse binnenstad. Deze waren meestal van zeer slechte kwaliteit: de binnenstad was nog niet zo mooi opgeknapt als nu en telde honderden krotten. De - meestal Nederlandse - eigenaren vroegen desondanks veel geld voor een slaapplek. Een bedrag van 20 à 25 gulden per bed per week op een klein kamertje voor vier à tien personen was normaal, waarbij het bed vaak door meerdere personen werd gebruikt, in ploegendienst. Deze wantoestanden werden al in 1966 aan de kaak gesteld. Vanaf ongeveer 1970 maanden vooral raadsleden van kleine linkse partijen zoals de PSP - een voorloper van GroenLinks - de gemeente tot actie. Het duurde echter tot 1976 voor de gemeente voor het eerst daadwerkelijk optrad en een aantal pensions sloot, om te beginnen in de Groenesteeg. De panden werden gesloopt.

Dit gebeurde echter ook tot onvrede van de buitenlandse bewoners. Die hadden liever gezien dat de panden opgeknapt werden. Zij wilden niet naar het afgelegen woonoord of naar "mensenpakhuizen" zoals het verbouwde oude kantoorpand van de Stedelijke Gas- en Lichtfabriek aan de Hooigracht. Zij wilden een behoorlijke woning in Leiden.

²³ NLC, 6 januari 1966.

5. HET OVERZICHT: GEEN TIJDELIJKE GASTEN MEER

Tien jaar na de komst van de eerste Turkse arbeiders was er veel veranderd. De gang van zaken met het woonoord aan de Zijl illustreert de ontwikkeling. Begin jaren zeventig zaten de ondernemers met het woonoord in hun maag. Zij hadden het eigenlijk niet meer zo hard nodig omdat er niet of nauwelijks nog arbeiders werden geworven in landen als Turkije. De krapte op de arbeidsmarkt was verdwenen en werkloosheid werd zelfs opnieuw een probleem. Zo moest metaalbedrijf Reece toen het in 1972 vijf Turkse arbeiders aannam, aan de Industriebond NVV²⁴ beloven in het eerste contractjaar geen Nederlandse arbeiders te ontslaan.²⁵

Ook de buitenlandse arbeiders zelf wilden er eigenlijk niet meer wonen. Liever gingen zij naar de Leidse binnenstad, waar het sociale leven zich voltrok, waar zij land- en lotgenoten konden ontmoeten en waar zij vaak dichterbij het werk woonden. Desnoods verhuisde men dan maar naar een pension. In 1975 stond het woonoord voor meer dan de helft leeg.

Het complex raakte in verval en de industriëlen wilden er vanaf. In 1978 nam de gemeente Leiden het woonoord over, inclusief de kok, de Turkse maatschappelijk werker en de beheerder. Men was toen al begonnen met de sloop van de barakken en de bouw van een nieuw complex, dat de naam Beukenschans kreeg. Eigenaar van de Beukenschans werd de Algemene Woningbouwvereniging Leiderdorp, het beheer kwam bij een Commissie Huisvesting Migranten Leiden, waarin vertegenwoordigers van de Leidse politiek en samenleving de boventoon voerden en ook de gemeente Leiderdorp vertegenwoordigd was. Bij de onderhandelingen over de financiering van de woningen en voorzieningen bleek dat de werkgevers zich eigenlijk niet meer verantwoordelijk voelden voor de mensen die zij naar Nederland hadden gehaald. Feitelijk werd huisvesting van buitenlandse arbeiders nu een overheidszaak.

In tegenstelling tot het woonoord bestond de Beukenschans uit behoorlijke eengezinswoningen, die door meerdere buitenlandse arbeiders gehuurd konden worden. Maar al snel bleek dat er nauwelijks nog Turken (of Marokkanen) op deze geïsoleerde plek wilden wonen, ook niet toen de gemeente Leiden de slechtste pensions ging sluiten. Zij wilden in de stad blijven. Bovendien vonden zij de nieuwe

²⁴ *Het sociaaldemocratische NVV fuseerde later met het katholieke NKB tot de huidige FNV.*

²⁵ *'Ineke_van_der_Valke_harde_werkers,' 209.*

woningen te duur. De Beukenschans werd vervolgens voor de huisvesting van andere groepen gebruikt en uiteindelijk in de jaren negentig gesloopt.

In de stad tekende zich ondertussen een nieuwe ontwikkeling af. Hoewel er geen nieuwe arbeidskrachten meer werden geworven in Turkije, steeg het aantal Turken in de stad toch. In 1973 waren het er nog 212 geweest, twee jaar later was dat aantal meer dan verdubbeld tot 483.²⁶ De commissaris van politie verklaarde dit door de gezinshereniging.

In eerste instantie waren veel Turkse arbeiders vaak teruggekeerd. Ver verwijderd van thuis, van familie, vrouw en kinderen, in een tijd waarin de communicatiemiddelen nog heel beperkt waren, had menig een last van heimwee. Van bijvoorbeeld de mensen die uit Trabzon kwamen, is het merendeel teruggegaan.²⁷ Maar er was ook een andere manier om het contact met het eigen gezin te herstellen. Steeds meer Turkse arbeiders haalden hun vrouw en kinderen uit Turkije naar Nederland.

Opvallend is dat van de Turkse Leidenaren in 1975 al meer dan driekwart in gezinsverband leefde. Dat was veel meer dan bijvoorbeeld de Marokkaanse Leidenaren, waarvan meer dan de helft nog als alleenstaande in een pension woonde. Van de Turken met een gezin was een aantal getrouwd met een Nederlandse vrouw, maar verreweg de meesten met een Turkse. Hoe dan ook, van een kort, tijdelijk verblijf in Leiden was anno 1975 geen sprake meer. Weliswaar twijfelde nog een deel of zij hun hele verdere leven in Leiden zouden doorbrengen, of misschien later toch nog zouden terugkeren naar Turkije, feitelijk waren zij geen gasten meer, maar gewoon Leidse burgers.

Het moge duidelijk zijn dat voor deze Turkse gezinnen een pension of een woonoord geen fatsoenlijke plek was om te wonen. Zij wilden een normale woning. En dat was een probleem.²⁸ De woningnood was nog steeds groot en men stond in Leiden jaren ingeschreven voor men een sociale woning, met een redelijke huurprijs, kon krijgen. Een redelijke huurprijs was wel belangrijk, want deze nieuwe Leidenaren hadden geen hoog inkomen. Een particuliere huurwoning konden zij niet betalen. Een bijkomend probleem was dat menig Turks gezin in die tijd meer kinderen had dan sinds de jaren zestig in Nederland gebruikelijk was geworden. Het aanbod van grote huurwoningen was beperkt.

²⁶ NLC, 2 september 1974 resp. LD, 22 oktober 1976.

²⁷ 'Ineke van der Valk harde werkers', 223.

²⁸ Voor de huisvestingspolitiek en mensen van Turkse en Marokkaanse afkomst: Van Duin, 'Van gastarbeider tot stadgenoot', 125- 130, 134; C. Smit, *De strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden* (Leiden 2006), 189-190.

Bovenop deze problemen kwam nog een ander. In de loop der tijd bleek steeds vaker dat in sommige buurten bewoners niet graag 'buitenlanders' als burens kregen en dat sommige woningbouwverenigingen bepaalde buurten afschermden voor deze nieuwe Leidenaars. Zo heeft het heel lang geduurd voor er ook maar één Turk (of Marokkaan) een sociale woning kreeg in De Tuinstadwijk of in de Oude Kooi. Ook de Stevengshof, de nieuwe wijk die men vanaf 1982 begon te bouwen, zou tot ver in de 21e eeuw erg 'Hollands' blijven, al was dat om een andere reden. De sociale woningbouw in die wijk was bestemd voor mensen die uit oude huurwoningen verhuisden en dat waren allemaal Nederlanders.

Het gevolg was dat de Turkse gezinnen voor het grootste deel in een klein aantal Leidse buurten terecht kwamen. In 1980 woonde bijna zes van iedere tien Turkse Leidenaren in Leiden Noord of in Zuid West. In het laatste geval was dat vooral in het Haagwegkwartier, Boshuizen en de Fortuinwijk-Zuid, dus maar in een deel van die wijk. Nog eens een kwart van de Turkse Leidenaren woonde in het Morskwartier of in de Slaaghwijk. Hetzelfde gold overigens voor de Marokkaanse Leidenaars, die ondertussen het Turkse voorbeeld van gezinshereniging gevolgd hadden. Alleen woonden die minder vaak in Zuid West.

Deze concentratie leidde tot een lange politieke discussie over de vraag of het niet wenselijk was over te gaan tot een gericht spreidingsbeleid: was het niet beter de verschillende etnische groepen via de aanwijzing van woningen over de hele stad te verdelen? Uiteindelijk besloot het stadsbestuur in 1984 dat niet te doen. Dat was strijdig met de vrije keuze, ook van de vrije keuze van deze nieuwe Leidenaars, vond men. Wel kregen gezinsherenigers voortaan voorrang en werd er meer informatie gegeven over de mogelijkheid voor huursubsidie.

Voor een aanzienlijke groep mensen die hun gezin naar Leiden wilde halen, duurde het wachten op een huurwoning te lang. Zij besloten een huis te kopen. Dat gebeurde vooral in een paar buurten vlak buiten de binnenstad, met name in Groennoord en de Maredijkbuurt. Dit bleek achteraf voor de meesten geen handige zet. De gekochte huizen bleken vaak erg verwaarloosd en de kopers kwamen voor hoge kosten te staan. Nog erger was dat de Leidse industrie verdween. De een na de andere Leidse fabriek sloot de poorten. In de jaren tachtig groeide de werkloosheid in Leiden tot ver boven het landelijk gemiddelde en de voormalige buitenlandse werknemers werden daar in het bijzonder het slachtoffer van. De meeste 'noodkopers', zoals deze mensen werden genoemd, raakten in grote financiële problemen. Uiteindelijk moesten zij bijna allemaal hun huis weer verkopen...

6. HET OVERZICHT: DE DIVERSE TURKSE GEMEENSCHAP

Veel sterker en zeker sneller dan andere groepen buitenlandse arbeiders hebben de Turken zich georganiseerd. Dat kon zijn om hun belangen als arbeider en als burger te verdedigen, om hun eigen cultuuruitingen te bewaren of om te zorgen dat zij hun godsdienst op een goede manier konden belijden. Hoewel zij dit als Turken deden, is het opvallend dat zij daarbij de samenwerking met Nederlanders niet schuwden. Weliswaar is nationale trots een belangrijke eigenschap van de meeste Turken, het ging er ook om een (gelijkwaardige) plek in de Nederlandse samenleving te verwerven. De belangrijkste organisaties zijn waarschijnlijk wel de HTIB (de Vereniging van Turkse Arbeiders in Nederland) en de Turks-Islamitische Culturele Vereniging. Er zijn (en waren) er meer, maar deze twee waren de eerste en ze bestaan nog steeds.

Wanneer we het hebben over de Turkse gemeenschap, moeten we wel eerst vaststellen dat het onjuist is deze als een uniforme groep te zien, mensen met allemaal dezelfde gewoonten, opvattingen of achtergrond. Er zijn altijd grote verschillen binnen deze groep geweest. Een deel komt uit kleine stadjes en dorpen, vaak uit de arme bergachtige streken in Oost-Turkije. Anderen komen uit grote steden. Net als overal zijn er grote verschillen in cultuur, opleidingsniveau en gewoonten tussen stadsbewoners en mensen van het platteland. Daarnaast zijn er etnische en culturele verschillen tussen Turken en mensen met een Koerdische achtergrond.

Onder de Turkse arbeiders vond je zowel goed opgeleide vakmensen als mensen met weinig scholing. In doorsnee waren de Turken wel beduidend beter opgeleid dan de Marokkanen, wat voor een deel verklaart waarom zij zich sterker organiseerden. Alleen de vrouwen die zich uit de kleine dorpen op het platteland bij hun man voegden, waren vaak analfabeet, in tegenstelling tot de vrouwen uit meer stedelijke gebieden. Er waren ook Turken die nog hoger opgeleid waren. Tolk Yusuf Küçükşen had in Turkije een opleiding sociaal werk gevolgd en studeerde twee jaar aan de Technische Hogeschool in Aken (Duitsland) voor hij naar Leiden kwam.²⁹ Met de gezinshereniging kwamen ook jongeren naar Leiden, die al in Turkije een opleiding hadden afgerond. Zo kwam het latere gemeenteraadslid Naci Demirbaş in 1976 pas als laatste lid van zijn familie hierheen, nadat hij eerst in Turkije zijn opleiding als onderwijzer had afgemaakt.

²⁹ 'Ineke_van_der_Valk_harde_werkers', 209.

Ook wat betreft politieke kleur en levensovertuiging bestaan er verschillen. De overgrote meerderheid is dan wel islamitisch, maar ook binnen de islam bestaan verschillende stromingen en uiteenlopende opvattingen over wat het geloof voor iemand persoonlijk betekent. En de islam hoeft zeker niet bepalend te zijn voor de politieke voorkeur. Sinds Mustafa Kemal Atatürk is Turkije een seculiere staat, met een grote diversiteit aan politieke stromingen. In de Turkse politiek kan het er heftig aan toe gaan en dat werkte ook door in Leiden, al liep dat doorgaans niet zo hoog op als elders in Nederland soms het geval was. De Turkse politieke cultuur was ook harder doordat militairen in 1960, 1971 en 1980 de macht naar zich toe trokken. Met name de staatsgreep van 1980 leidde tot een hevige vervolging van andersdenkenden, vooral van socialisten, communisten en vakbondsactivisten. Bovendien liepen daarna ook de spanningen hoog op met de Koerden in Oost Turkije, die naar autonomie streefden. In de loop van de jaren tachtig kwamen er dan ook diverse Turken naar Leiden als vluchteling en asielzoeker. Onder hen was onder andere het latere gemeenteraadslid Yüksel Karakurt. De militaire overheersing betekende ook dat sommige jongeren liever kozen voor een toekomst in het westen dan in Turkije, al dan niet door zich te voegen bij familie die daar vanwege het werk al naartoe was getrokken. Niet iedereen kwam alleen naar Leiden om er in een fabriek te werken of in het kader van de gezinshereniging.³⁰

De HTIB is de oudste Turkse zelforganisatie in Leiden. Het is geen specifiek Leidse organisatie, maar een landelijke. De HTIB werd opgericht in 1975 en had al snel een actieve Leidse afdeling. Dat is niet vreemd. Het doel was in de eerste plaats de Turkse arbeiders als arbeiders te organiseren, als een soort vakbond. En dat was wel nodig. Na tien jaar 'gastarbeid' was wel duidelijk geworden dat de Turkse arbeiders de slechtst betaalde banen hadden en dat er in de bedrijven wel meer schortte aan hun positie. Door het verdwijnen van de oude industrie kwam hun positie nog meer in gevaar. De HTIB werkte daarin nauw samen met de Nederlandse vakcentrale FNV. In Leiden trok de HTIB daarnaast vooral op met linkse partijen en actiegroepen, die zich evenzeer zorgen maakten over de positie van de 'buitenlandse' arbeiders. Bij de Leidse 1 Mei-vieringen was de HTIB dan ook altijd present. Wat betreft Turkije richtte men zich op DISK, een linkse vakcentrale die na de staatgreep van 1980 verboden en vervolgd werd. Tegenwoordig is DISK weer een legale organisatie.

De HTIB was (en is) een linkse, min of meer communistisch georiënteerde organisatie. Dat viel niet goed bij nationalistisch gezinde Turken. Men kreeg - ook

³⁰ Buiten beschouwing laat ik de kwestie van gevluchte christen-Turken die eind jaren zeventig, begin jaren tachtig tot veel commotie leidde. Dat lijkt in Leiden niet of nauwelijks gespeeld te hebben.

in Leiden - te maken met bedreigingen van de kant van een extreem-nationalistische organisatie, de zogeheten 'Grijze Wolven,' gelieerd met de Turkse MHP.

Behalve dat de HTIB aan belangenbehartiging voor Turken doet, organiseert zij ook allerlei culturele en ontmoetingsactiviteiten. Tegenwoordig is ze gevestigd op het Eksterpad.

De Turkse Islamitische Culturele Vereniging is een heel ander soort organisatie. Zij richtte zich er vooral op dat er in Leiden een moskee voor de Turkse moslims zou komen. De directe aanleiding voor de oprichting in 1977 was dat in de nieuwe Beukenschans géén gebedsruimte kwam zoals die er wel in het oude woonoord was geweest. Daar was geen geld voor. Dankzij de TICV - mede opgericht door Küçükşen - kwam die er in 1979 toch, in een oude school in Leiderdorp. De gemeente Leiden betaalde mee.

Een paar jaar later kon de TICV een moskee in Leiden in gebruik nemen. In mei 1984 kocht men het voormalige pand van het Leger des Heils op de Hooigracht en verbouwde dit zelf tot een moskee. Begin 1986 kreeg de moskee toestemming de gelovigen met een luidspreker op te roepen tot het gebed: Leiden was een van de eerste twee gemeenten in Nederland waar dit toegestaan werd.

De moskee aan de Hooigracht was verre van ideaal. Ze was bovendien al snel veel te klein. De TICV bleef daarom op zoek naar een nieuw gebouw, bij voorkeur in Leiden Noord, waar relatief veel Turken woonden. Uiteindelijk viel het oog op de voormalige Petrakerk bij het Kooiplein, die leeg was komen te staan. In 1993 werd het gebouw gekocht en nog hetzelfde jaar opende burgemeester Goekoop de nieuwe Mimar Sinan Moskee. De TICV maakte duidelijk dat de moskee er niet alleen voor de Turkse Leidenars was, maar een 'open centrum' was. "Deze gebedsruimte moet een plek worden waar de vriendschap tussen moslims en hun gasten tot uitdrukking komt," zei imam Süleyman Necati Akçeşme, "Iedereen is welkom."³¹

Een half jaar na de opening illustreerde CDA-politicus Aart van Bochove dit door de moskee te gebruiken bij zijn afscheid als wethouder van Leiden. Hij noemde daarbij, mede verwijzend naar de moskee, de Turkse gemeenschap een van de beste voorbeelden van een groep die niet moppert, maar zelf aanpakt.

Met de moskee verhuisde ook de islamitische winkel naar het Kooiplein. De Mimar Sinan moskee kreeg in 1995 een fraaie minaret en is in 2010 uitgebreid met een ontmoetingsruimte. Deze is bedoeld voor cursussen, filmavonden, als ontmoetingsplek voor jongeren en staat open voor iedereen, ook voor buurtactiviteiten.

³¹ LD, 22 november 1993.

7. HET OVERZICHT: IN DE LEIDSE SAMENLEVING

Organisaties als de HTIB en TICV - en ook andere verenigingen - probeerden niet alleen de belangen van de Turkse Leidenaars te behartigen en de Turkse gemeenschap te versterken. Het ging er uiteindelijk om er voor te zorgen dat deze een plek kregen binnen de Leidse samenleving.

Natuurlijk was dat niet eenvoudig. Taal en cultuur verschillen. Dat merkten de eerste 'gastarbeiders' al, in de bedrijven waar ze werkten of wanneer zij in de stad kleren gingen kopen. Kranten uit de jaren zestig beschrijven hoe het over en weer tot irritaties leidde wanneer Turken wilden afdingen op de prijs: normaal in Turkije maar absoluut niet in Nederland. De vrijere, in vreemde ogen zelfs vrijpostige houding van de Nederlandse vrouwen, wekte ook de nodige verwarring en tot wrevel. Maar over het algemeen stond de Nederlanders indertijd redelijk welwillend tegenover de Turkse arbeiders. Iedereen beseftte dat zij onmisbaar waren voor de Leidse industrie.

Zoals eerder opgemerkt veranderde er veel vanaf de jaren zeventig. De gezinshereniging had heel wat gevolgen. Welke problemen dat met zich meebracht op het gebied van de huisvesting, is hiervoor al verteld. Voor de vrouwen en kinderen die naar Nederland kwamen, was het vanzelfsprekend ook bijzonder moeilijk. Voor de vrouwen was het lastig de weg te vinden in een land waarvan men niet de taal sprak en waar andere ideeën over de verhouding tussen man en vrouw bestonden - of beter gezegd: groeiden, want de jaren zeventig stonden ook in het teken van de vrouwenemancipatie. Voor de kinderen was het moeilijk om aansluiting te vinden bij het Nederlandse onderwijs, al was het alleen al vanwege de taal. Bovendien verkeerden zij vaak in onzekerheid: lag hun toekomst in Nederland of zouden hun ouders misschien alsnog terugkeren naar Turkije? Verschillen in cultuur - en wederzijds onbegrip over die verschillen - droegen er dan nog eens extra toe bij dat een aantal van hen uiteindelijk tussen wal en schip terecht kwam. Gelukkig wisten in de loop der tijd toch steeds meer jongens en meisjes van Turkse afkomst hun weg in het onderwijs te vinden.

Tegelijkertijd kregen de Turkse Leidenaars vanaf de jaren zeventig steeds meer te maken met een negatieve houding van andere stadgenoten. Van gewaardeerde medewerkers werden de Turken ineens concurrenten, zowel op de woningmarkt als op de arbeidsmarkt. De Leidse samenleving veranderde en dat zette veel druk op de ketel.

In de Leidse arbeiderswijken was tussen 1975 en 1985 de stadsvernieuwing volop aan de gang, wat op zich al leidde tot grote spanningen. Het leidde ook tot een groot verloop onder de oude bewoners, wier plaats vaak werd ingenomen door Turken of andere nieuwkomers. De traditionele samenhang in deze buurten verdween door deze en andere ontwikkelingen, tot treurnis van de Nederlandse achterblijvers. De 'buitenlanders' met hun andere gewoonten waren al snel de zondebok.

Tegelijkertijd verdween de Leidse industrie. Weliswaar streden Turkse arbeiders zij aan zij met hun Leidse collega's voor het behoud van werkgelegenheid - bijvoorbeeld bij de sluiting van de Grofsmederij in 1978 - het mocht niet baten. Leiden hield op een fabrieksstad te zijn en die verandering ging gepaard met grote werkloosheid, ook onder 'autochtone' Leidenaars. Dat de mensen die men eerst zo goed had kunnen gebruiken nu ook van een uitkering moesten leven, wekte eerder gevoelens van jaloezie dan van solidariteit op.

Er waren steeds vaker discriminerende opmerkingen te horen, vooral na 1980. De aanhang van partijen die zich tegen 'de buitenlanders' keerden nam toe, al was dat in Leiden gelukkig nooit zo sterk als in andere steden. Er waren ook veel Leidenaars die daar heel anders over dachten. Vooral vanuit de kleinere linkse partijen en vanuit de Leidse kerken was men al in de jaren zeventig opgekomen voor de 'gastarbeiders'. Vanaf het eind van de jaren zeventig probeerde men tegenwicht te bieden aan de discriminerende geluiden. Dat deed men vooral via culturele activiteiten die de bekendheid met elkaars cultuur moesten vergroten.

De Turkse zelforganisaties speelden van meet af aan een belangrijke rol bij dit soort activiteiten. In 1982 werd er voor het eerst een gezamenlijk Offerfeest georganiseerd in de Burchtzalen in de binnenstad, de jaren daarna in de buurthuizen 't Spoortje (Noorderkwartier) en de Mirt (Kooi). De HTIB was daarvan een van de organisatoren. Er kwamen honderden mensen op af. In 1983 werd er door de HTIB op het stedelijke Waagfestival een culturele avond verzorgd en door twee andere Turkse verenigingen (TSCV en TCV) een complete culturele dag. In de loop der tijd zouden er nog veel van dergelijke activiteiten volgen, met als bekendste voorbeeld het Tam-Tam-festival in Leiden Noord. Natuurlijk deed de moskee daar ook aan mee.

Elkaar beter leren kennen was ook het uitgangspunt van de uitwisseling van Turkse, islamitische en Nederlandse, christelijke jongeren tussen de Regenboogkerk in de Merenwijk en de Turkse moskee. De 17-jarige Emine

Güney, dochter van de voorzitter van de TICV, trad waar nodig als tolk op.³² De moskee en de kerken organiseerden in de loop der tijd wel vaker samen gespreksbijeenkomsten over allerlei onderwerpen. Zo probeerden Turkse en Nederlandse organisaties de integratie van de Turkse Leidenaars in Leiden te bevorderen, met wederzijds respect voor elkaars cultuur en godsdienst.

Ondanks aansporingen van allerlei kanten in de jaren zeventig, duurde het tot 1981 voor de gemeente zelf met een beleidsnota Minderhedenbeleid kwam. Deze legde de nadruk op het recht op het beleven van de eigen cultuur, de noodzaak van wederzijdse (!) aanpassing en het opheffen van sociale en economische achterstanden. Wat betreft belangrijke zaken als huisvesting en onderwijs is het beleid echter vrij tandeloos gebleven. De notitie Allemaal Leidenaars uit 1993 sprak zich vervolgens uit tegen een specifiek doelgroepenbeleid voor allochtonen. Dat zou stigmatiserend zijn. De nadruk lag op 'sociale acceptatie,' een soort positieve beeldvorming, waarbij men voor een belangrijk deel aansloot bij de initiatieven die al waren ontstaan in de stad.³³ Eind jaren negentig verschoof de nadruk sterker naar wat de nieuwkomers zelf zouden moeten doen, vooral door nieuwe landelijk wetgeving, namelijk de Wet op de Inburgering (1998). Integreren werd steeds meer eenzijdige aanpassing, zeker in de 21^e eeuw.

Al deze moeilijkheden bij het verwerven van een eigen plaats in de Leidse samenleving, mogen niet verhullen dat de Turkse Leidenaars daar tot op grote hoogte wel in zijn geslaagd. Ze drongen ook door tot de gemeenteraad. Sinds 1986 mogen alle ingezetenen stemmen voor de gemeenteraad, ook al hebben ze niet de Nederlandse nationaliteit. De PvdA zette Naci Demirbaş (geboren in Pinarbaşı) op de lijst en deze werd direct gekozen. Hij was het eerste allochtone raadslid in Nederland zonder Nederlandse nationaliteit.³⁴ Naci Demirbaş bleef raadslid tot 1994. Daarbij botste hij overigens in 1992 met zijn partijgenoot-wethoudster Koek over het onderwijsbeleid met betrekking tot allochtone leerlingen. Een aparte beginnersschool voor Turkse en Marokkaanse kinderen, zoals Koek voorstelde, vond hij stigmatiserend en "erger dan de kwaal."³⁵ Na Naci Demirbaş verschenen nog twee in Turkije geboren raadsleden in het Leidse stadhuis, Yüksel Karakurt (1994-1998, geboren in Kemah) en Sinan Cengiz (2002-2006, geboren in Gaziantep), beiden voor GroenLinks.³⁶ Ook de voorzitter

³² LD, 9 juli 1992

³³ Over de beleidsontwikkeling, zie Van Duin, 'Van gastarbeider tot stadgenoot', 132-140,

³⁴ Hij overleed in 2004 op 47-jarige leeftijd.

³⁵ Zie o.a. LD, 3 december 1992.

³⁶ Sinan Cengiz was daarna ook lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland.

van de TICV, Hassan Güney, kreeg in 1998 genoeg voorkeursstemmen om in de raad te komen voor het CDA: hij stond eigenlijk op een onverkiesbare plaats. Na overleg met de partij zag hij echter van zijn raadszetel af. Van diverse kanten werd dit betiteld dit als “kiezersbedrog” door het CDA.³⁷

Ook op economisch gebied hebben Turkse stadgenoten een plaats verworven. Hierboven zijn zij vooral beschreven als slachtoffers van de economische veranderingen die Leiden sinds de jaren zeventig heeft ondergaan. Al zijn zij nog steeds vaker werkloos of afhankelijk van een uitkering dan ‘autochtone’ Nederlanders, de mensen van Turkse afkomst doen het beduidend beter dan bijvoorbeeld de Marokkaanse.³⁸ Een aanzienlijk aantal mensen van Turkse afkomst heeft bovendien bewezen dat zij zich prima op de arbeidsmarkt kunnen weren. In allerlei bedrijven en instellingen vindt men tegenwoordig mensen van Turkse afkomst, ook in leidinggevende posities.

Leiden heeft ook de Turkse ondernemingszin leren kennen. Er zijn ondertussen tientallen Turkse ondernemers in de stad.³⁹ Een voorbeeld is de bakkerij Ak Al van Nahit Akbulut. Het begon in 2000 met de overname van een bakkerij in de Sumatrastraat in Leiden. Ondertussen is zijn bedrijf via franchising uitgegroeid tot een hele keten met meerdere vestigingen in Leiden, maar ook buiten de stad, zoals in Alphen aan de Rijn en Oosterhout. Ak Al is eigenlijk niet meer weg te denken uit de stad. Dat geldt ook voor de kledingreparatie- en naaiateliers die door Turkse ondernemers zijn opgezet. Een voorbeeld is de Diamant Schaar van Seyfettin Uysal. Oorspronkelijk ambtenaar in Nazili, werkte Uysal als loodgieter en autospuiter in Duitsland, vervolgens bij allerlei bedrijven in Nederland en ten slotte bij de NS in Leiden. In 1985 begon hij met zijn kledingreparatie-atelier en stomerij in de Breestraat. Tegenwoordig heeft hij daarnaast nog filialen in Leiderdorp en elders. Dit zijn maar twee voorbeelden van succesvolle Leidse Turkse ondernemers. Daarnaast zijn er een heel aantal grotere en kleine winkeliers, horecaondernemers - zie bijvoorbeeld het Hotel Rembrandt op de Nieuwe Beestenmarkt van de gebroeders Cevdet en Cavit Demirbağ - en allerlei andere bedrijven. In 196 werd zelfs de eerste Turkse Ondernemingsvereniging Rijnland (TUOR) opgericht. Die bestaat nog steeds, ook bekend onder de Nederlandse afkorting Tover.

³⁷ Bijv. door LD-journalist Rietveld in LD, 7 maart 1998 en PvdA-raadslid Van der Veen in LD, 10 maart 1999.

³⁸ Voor cijfers over niet-werkende werkzoekenden en uitkeringen: www.leidenincijfers.nl.

³⁹ Onderstaande grotendeels gebaseerd op C. Mentink, “Ondernemen zit ons in het bloed.” *Nieuwkomers als nieuwe ondernemers*, in C. Smit (red.), *Van middenstander tot ondernemer. Honderd jaar midden- en kleinbedrijf in Leiden* (Leiden 2005), 149-158, 151-154.

Zo veranderde in vijftig jaar de plek van de Turkse migranten in de Leidse samenleving. Kwamen zij indertijd als tijdelijke gasten, vandaag de dag zijn ze niet meer uit de stad weg te denken. Woonden zij ooit in een geïsoleerde mannengemeenschap aan de Zijl of in krakkemikkige pensions, nu wonen Turkse gezinnen in gewone huizen in gewone Leidse buurten, ook in de Tuinstadwijk en de Stevenshof.⁴⁰ Zij manifesteren zich als buurtbewoner, in de politiek, als ondernemer en op tal van andere gebieden.

Het is niet allemaal makkelijk geweest. Het werk in de fabrieken was zwaar en werkloos worden toen de industrie verdween, was minstens zo zwaar. Voor de vrouwen en kinderen was het eveneens een zware opgave om in deze nieuwe, onbekende stad te komen wonen, in een land met een andere taal en andere gewoonten. En bovendien was niet iedereen altijd even vriendelijk of begripvol.

De Turkse arbeiders kozen ervoor in Leiden te blijven en Leidse burgers te worden. Hun organisaties hebben zich ervoor ingezet dat zij een eigen plek kregen in de Leidse samenleving en daaraan deel konden nemen zonder hun eigen identiteit compleet te verliezen. Dat laatste wordt in Nederland tegenwoordig minder op prijs gesteld, zeker wanneer het om het geloof gaat, de Islam. De Turkse Leidenaars kunnen daar weinig aan doen. Zij doen hun best.

⁴⁰ Toch wonen de Turkse Leidenaars nog in meerderheid in een beperkt aantal wijken, vooral in Zuid West, Leiden Noord – minder dan in 1980 – en de Slaaghwijk – meer dan in 1980. Maar zij wonen wel vaker in andere wijken dan 30 jaar geleden.

8. DE PIONIERS:

VERTREK EN VERWACHTING⁴¹

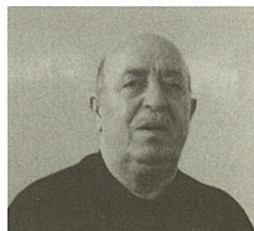
Het idee dat de armoede mensen doet vertrekken uit hun eigen omgeving naar een ver buitenland, klopt niet. Althans niet voor de mannen die in 1970 van hun woonplaatsen aan Turkse kust van de Zwarte Zee naar het kamp in Leiderdorp kwamen. Als je naar hun getuigenissen luistert, valt het op dat het ze eigenlijk best goed ging. Hun levens zaten niet vast, ze hadden werk, zaten in dienst of studeerden. Dat ze zich lieten werven voor het buitenland, had vooral te maken met die oermenselijke eigenschap: nieuwsgierigheid. En hang naar avontuur, naar achter de horizon kijken, naar een wat spannender leven dan de stad thuis kon bieden. Het zijn de motieven waarmee miljoenen 'backpackers' jaarlijks op pad gaan. Het grote verschil is niet eens dat ze vertrokken om aan het werk te gaan. Dat doen die backpackers ook. Het grote verschil is dat ze eigenlijk geen idee hadden wat voor werk ze gingen doen en dat ze hun handtekening zetten onder een arbeidscontract in een taal die ze niet kenden. En dan die keuring, die vreemde medische keuring in Ankara, die ze trauma's heeft bezorgd voor alle latere keuringen in hun leven.

Remzi Şen

Abdullah Memişoğlu

Hasan Güney

Birgül en Necati Koçak

Ayşe Duran

Eşref Atik

⁴¹ De hoofdstukken 'de pioniers' zijn afkomstig uit interviews met Remzi Şen, Abdullah Memişoğlu, Hasan Güney, Necati Koçak, Birgül Koçak, Ayşe Duran en Eşref Atik

Remzi: Ik kom uit Samsun, een havenstad aan de Zwarte Zee. Mensen van de Zwarte Zee zijn zachtmoedig en behulpzaam, maar je moet ze niet boos maken. Ze willen niet afhankelijk zijn. Iedereen doet zijn eigen werk en we verzinnen alles zelf. Ik had de middelbare school gedaan en was in dienst geweest. Mijn ouders waren boeren, die waren bezig met tabak, dat is een heel moeilijke plant. Het is hard werken voor weinig geld. Daarvoor vluchtte ik weg, naar Istanbul, en ik vond er werk in een wasserette. Ik werd verliefd op een meisje, ze is nog steeds mijn vrouw. Maar ik kon geen huis vinden. Dus nam ik haar mee terug naar Samsun, want fatsoenlijk wonen ging daar wel. Na een paar weken kreeg ik een oproep van het arbeidsbureau, of ik naar een onbekend land wilde. Ik ging er heen, maar had eigenlijk geen zin. Als je wilde werken, dan kon dat toch ook hier wel? Maar mijn vrouw wilde dat ik toch ging kijken.

Abdullah: Ik was scholier, ik had de mavo in Rize afgemaakt, aan de Zwarte Zee in het oosten, waar de thee vandaan komt. Dat was toen het einde van de wereld, de grens met Georgië zat potdicht. Ik werkte bij het waterleidingbedrijf, meters installeren. Ik was de enige die dat deed. Ik heb me laten inschrijven voor het buitenland. Ik wilde Europa graag zien, ik was 22. Ik ging niet voor het geld, ik ging voor het avontuur. Ik heb twee weken zitten smeken aan mijn moeder om toestemming. Een familielid was al in 1960 naar Duitsland gegaan en was vijf jaar lang niet teruggeweest. Dat was een slecht voorbeeld. Mijn moeder dacht dat ik dat ook zou doen.

Na twee maanden kreeg ik een oproep. Ik dacht dat het ging om de waterleiding in West-Duitsland. Maar het waren staalkabels in Nederland. Daar wist ik niets van. Ik was daar kwaad over en ging naar het café waar we altijd zaten te kaarten. Daar trof ik iemand die in België was geweest. Die zei: Abdullah, je moet goed luisteren. Ik heb drie jaar in België gewekt. Als ik een oproep krijg voor Nederland, ga ik direct. Daar zijn de sociale wetten de beste van Europa.

Hasan: Mijn vader was handelaar, ik hielp hem op het landgoed. Niet aan de Zwarte Zee, maar in Erzurum, op de hoogvlakte in het oosten. Ik kwam in maart 1970 uit dienst en ben in mei getrouwd. We hadden daar een goed leven. Later zijn er ook veel mannen uit Erzurum weer weggegaan

uit Nederland. Maar ik wilde toen wat anders proberen en had me voor Europa opgegeven. In juni kreeg ik een werkvergunning voor Nederland. Bij het examen kwam ik voor het eerst de mannen uit Trabzon, Samsun en Rize tegen. Er waren 100 geslaagden voor Nederland, daarvan gingen er 24 naar Verto Staalkabel, de anderen zijn naar Bergen op Zoom gegaan om de haven te bouwen.

Necati: Ik ben vlakbij Ankara geboren, maar als kind al verhuisd naar Şerefli Koçhisar. Dat is een kleine stad. Mijn vader had er een timmerbedrijf. We woonden met vijf kinderen in een klein appartement. Eigenlijk ben ik al weer de tweede generatie, mijn vader was de eerste. Hij zocht geld om te investeren en hoorde van anderen dat je geld kon verdienen in Europa. En het onderhoud van de kinderen werd duurder. Hij wilde naar Duitsland, het werd Nederland. In 1966 begon hij bij IBB bouwbedrijf. Ik miste als opgroeiende jongen mijn vader, ik voelde me niet gesteund op school. En mijn vader wilde langer in Nederland blijven, hij kon hier goed sparen. Toen heb ik tegen hem gezegd: of je komt terug, of je neemt mij mee. Mijn vader zei: ik neem jullie wel mee. In februari 1975 ben ik naar Nederland gekomen. Maar ik vond het verschrikkelijk. Ik wilde niet werken, ik wilde studeren. Eigenlijk was ik gewoon nieuwsgierig. Ik wilde weg uit mijn saaie stad. Maakte niet uit waarheen. Ik was uit op meer ontwikkeling. Ik wilde na een paar weken al weer terug en verwachtte gewoon mijn studie weer op te kunnen pakken. Dat heeft mijn vader tegengehouden. Hij zei: "Jij wilde perse hierheen, nu besluit ik dat jij hier blijft. En anders ga je zelf maar voor je terugkeer zorgen". Na twee weken heb ik werk gevonden in een kisten- en palletfabriek in Voorschoten. Toen het besluit eenmaal genomen was, ben ik me snel thuis gaan voelen. Ik was jong, ik liet weinig mensen achter me.

Maar voor Necati definitief zijn pad opzocht in Nederland, ging hij nog een keer terug naar Şerefli Koçhisar, om te trouwen met Birgül.

Necati: Ik ben in 1975 verloofd, in '76 getrouwd. Ik kende haar van de middelbare school. Zij ging naar de meisjesschool, we gingen als jonge jongens naar ze kijken. Daar heb ik haar gezien. In 1975 zei ik tegen mijn moeder dat ik met haar wilde trouwen. Zo ging dat vroeger.

Birgül: Ik zag hem en ik vond het goed. Ik ben niet uitgehuwelijkt, ik heb mijn instemming gegeven. Ik hield me aan de gebruiken en de traditie.

Hadden jullie niet liever eerst een tijd verkering willen hebben?

Necati: Dat had dan heimelijk moeten.

Deze mannen van het eerste uur hebben geen zware verhalen over hun vertrek. Ze waren jong, ze wilden weg, ze waren uit op een avontuur en niet op een emigratie. De ernst van het vertrek werd door iets heel anders gemarkeerd: de keuring. Aan het tekenen van het arbeidscontract gingen twee keuringen vooraf, een vaardigheidskeuring en een medische keuring. Met name die laatste heeft een traumatische indruk achtergelaten.

Remzi: Ik hoefde eigenlijk helemaal niet weg. Ik kende Nederland helemaal niet. Ik kon mezelf in Istanbul al amper met het Turkse dialect van de Zwarte Zee uiten. Ik voelde me zelf sterk genoeg om het in Turkije te redden. Maar ik werd door de familie naar een andere kant geduwd. Omdat ik een meisje uit Istanbul had, dachten ze dat Europa goed voor ons zou zijn. De keuring was in Ankara. Ze vroegen niet naar mijn hersens, staken wel hun vingers in me om te kijken of ik homo ben. Wat er in mijn hoofd omging, interesseerde ze niet. Ze wilde mijn handen zien. 'Dat zijn geen arbeidshanden', zei mevrouw Strijder, van personeelszaken van Verto Staalkabel. 'Als hij de maat van de steeksleutel kent, mag hij met ons mee'. Ik vond het een vleeskeuring. Dat vind ik nu nog, het was veel te extreem. Ik kreeg in Ankara te horen dat ik naar een staalkabelfabriek zou gaan. Ik was loodgieter. Hoe moest ik iets van staalkabels af weten? Ik heb jarenlang innerlijk problemen gehad met de manier waarop dat ging.

De familie van Abdullah, keek er anders tegenaan. Zijn moeder keek juist enorm op tegen het vertrek van haar zoon. Maar de keuring bleek een vergelijkbare ervaring.

Abdullah: Ik zei tegen mijn moeder: ik blijf niet vijf jaar weg. Ik ben jouw zoon, je kent me toch? Ik blijf een jaar of twee. Ik had drie weken bedenktijd. Mijn moeder gaf net op tijd toestemming. We moesten naar Erzurum voor een onderzoek naar de handvaardigheid. Maar dat stelde niets voor. En naar Ankara voor de lichamelijke keuring. Ik ben daar nog

steeds kwaad over. We moesten bloot staan, van onze haren tot onze tenen werden we bekeken. Dat helemaal naakte, dat was vernederend, een ontering. Het was niet nodig. We waren niet alleen, met een volle rij bloot staan. Ik ben hier in Nederland ook een keer helemaal bloot geweest, maar alleen bij een arts. Dat was niet erg. Maar daar in Ankara was niet eens een arts. Het was een ontering en het was ondeskundig.

Hasan: De keuring was een vernedering. Met 150 naakte mannen op een rij. Daar waren alle nieuwkomers het over eens; de keuring was het dieptepunt van de verhuizing.

Abdullah: Ik wil er nog iets over zeggen. Na vele jaren werken in Nederland werd ik arbeidsongeschikt door ernstige lichamelijke klachten. Ik werd opgeroepen voor een herkeuring. Dat was in 1999, een week na een grote aardbeving in Turkije. Die beving hield ons enorm bezig. We waren geschokt. Ik werd bij de arts geroepen, een Hindoestaan of Pakistaan. Dossier in de arm, hij gaf me niet eens een hand. Hij kijkt in mijn dossier, ziet waar ik vandaan kom. Geen woord over onze familie in Turkije. Hij vraagt alleen: kun je nog werken? Ik werd in 1970 bloot neergezet en in 1999 eigenlijk weer. Dat was de enige vraag: kun je werken? Ik antwoordde hem boos: als jij mij mijn gezondheid teruggeeft, ga ik weer werken.

De keuring is het heftigste stuk in de verhalen over het vertrek. Maar verder was het omstreeks 1970 een heel vertrouwd beeld: jonge mannen die voorbij de horizon willen kijken. Niet om te emigreren, maar voor het avontuur. Gecombineerd met de tijdelijke arbeidscontracten en met de geïmproviseerde woonomstandigheden in Nederland, zorgde er voor dat de mannen jarenlang leefden zonder vestigingsbesluit.

Hasan: Mijn vrouw is pas na tien jaar in 1980 naar Nederland gekomen, mijn dochter Emine is nu een belangrijk gezicht in de Turkse gemeenschap in Leiden, maar ze is in Erzurum geboren, in 1974. Ik had altijd de hoop om terug te gaan, daarom deed ik het zo. Ik ging werken in de fabriek, maar richtte daarnaast een zaak op, ik ging de kantine runnen. Ik hoefde geen huur te betalen, en om heimwee te verdringen ging ik een bioscoop naar het kamp brengen, elke week twee films. Mijn vrouw en ik hielden elkaar bezig. Na al die jaren begonnen we ons te realiseren dat het zo niet ging.

Bijna iedereen dacht dat we snel terug zouden gaan, maar het ging anders. Toen we ons dat realiseerden, werden we sociaal veel actiever. Voor mij was doorslaggevend het gesprek met mijn vrouw: hoe willen we onze toekomst? Kort na ons besluit kwam er een visumplicht voor Turkse gastarbeiders. Toen was het afgelopen met het vrije verkeer.

Het kamp in Leiderdorp was een mannenwereld. De vrouwen kwamen pas later. Hun komst werd 'gezinshereniging' genoemd. Maar dat klinkt nogal bureaucratisch. Wie goed naar Ayse luistert, hoort geen 'hereniging', maar een verhuizing zoals de moderne 'expats' die kennen: een verhuizing 'vanwege de liefde'. Met een hilarische 'twist' over hoe ze uiteindelijk in Nederland terecht kwam...

Ayse: Ik ben maar drie jaar naar school geweest. Er was toen, in 1955, nog geen leerplicht. Ik woonde in Amasya Suluova, bij Samsun aan de Zwarte Zee. Maar ik bracht een paar jaar bij mijn oma door in Izmir, aan de westkust. Toen ik terug kwam, was het te laat om nog in het schoolsysteem te passen. Ik was vijftien toen er om mijn hand gevraagd werd door iemand uit de straat. Mijn ouders vroegen het aan mij, ik stemde er mee in. Zoals dat ging, was dat toen normaal. Mijn man Isa was tien jaar ouder. Dat leeftijdsverschil was wel groot, maar als vrouw zag je er oud uit voor je leeftijd. Je zag het verschil niet. Isa werkte eerst in een kalkfabriek en later in een kolenmijn. De mijnen waren toen nog kleinschalig, ze waren veilig. Later zijn de mijnen veel groter en gevaarlijker geworden.

Had je toen een idee hoe je leven verder zou gaan?

Ayse: Ja, natuurlijk, ik had naïeve wensen en dromen, ik wilde een mooi leven met mijn partner. Ik had een liefdevolle band met mijn man. Dat maakte me dromend, minder toekomstgericht. Hij was een familieman. Mijn eerste kind kwam toen ik zestien was, de tweede kwam vier jaar later. Ik was 23 toen Isa naar Nederland ging. Er was geen economische noodzaak, maar hij was nieuwsgierig en wilde een nog betere toekomst. Even weg, een paar jaar geld sparen. 'Ik ga kijken, ik zal niet lang blijven, ik kom gauw terug,' zei hij. Dat zei hij elk jaar opnieuw. Maar hij had een hele makkelijke baan, hij was kraanmachinist bij de HCG, het staalbedrijf. Zelfstandig werk, geen klagen. Ik kreeg wel drie of vier brieven per week van hem, hij zat de hele avond te schrijven. Maar ik vond het zwaar, met

intussen vier kinderen en zonder hem. Ik heb hem toen met hulp van mijn dochters een brief geschreven: of je komt terug, of je neemt ons mee. Maar hij zei dat hij geen huis kon vinden. Toen heb ik een brief geschreven aan de koningin. Ik had haar naam gevonden op een gulden uit de portemonnee van Isa.

Een brief aan de koningin? Wat zet je dan op de envelop?

Ayse: Koningin Juliana
 Leiden
 Nederland

In het Turks. Die brief kwam terecht kwam terecht bij de gemeenten Leiden en Leiderdorp en die hebben er werk van gemaakt. We kregen een huis in Leiderdorp. Ik woon er nog steeds. Ik ben gekomen toen ik 30 was, in 1977, met vier dochters. Onze vijfde dochter is hier geboren.

9. DE PIONIERS: AANKOMST

De gastarbeiders werden in groepen geworven en naar Nederland gehaald. In dit verhaal komen vooral Turken aan het woord uit de tweede groep, die van 1970. Ze kwamen om te werken bij Verto Staalkabels in Leiderdorp. Een groot aantal van hen is dat blijven doen tot aan het faillissement van Verto, in 1993. Hun plek van aankomst was 'het kamp', de verzameling woonbarakken met kantine en andere voorzieningen vlak bij de fabriek. Ze kwamen daar onvoorbereid. Ze wisten weinig van het land, kenden de taal niet, waren afhankelijk van een tolk, wisten niet wat voor werk ze gingen doen en hoe ze zouden wonen. En ze kwamen als losse individuen. Ze maken allemaal melding van de militaire dienst die ze hadden afgerond kort voor hun vertrek naar Nederland, ook zo'n geforceerd bij elkaar komen van jonge mannen met heel verschillende achtergronden en motieven. De start in 'het kamp' roept nu, bijna een halve eeuw later, gemengde herinneringen op. Waar ze het over eens zijn is dat wat we nu de 'Turkse gemeenschap' noemen, in het kamp begonnen is. De groepen die later samenhang en identiteit hebben gegeven aan die gemeenschap, zijn in het kamp geformeerd. Maar de individuele beleving loopt uiteen. Voor de een was het kamp een voortzetting van het avontuurlijke motief waarmee de reis naar Nederland was ingezet, voor een ander leidde het kamp tot forse aanpassingsproblemen. Zoals voor Remzi.

Remzi: Mijn koffer ging per ongeluk naar Australië. Het duurde een week voor ik me kon omkleden, op wat nieuwe kleren van Verto na. We kwamen op 30 augustus 1970 op Schiphol aan, in de middag. 24 mannen, allemaal voor Verto. We kregen wat zakgeld. Je mocht kiezen in welke barak je ging slapen. Een wc en een douche per 8 man. Slapen was wel een probleem. Er was een tweeploegendienst, je werd voortdurend wakker gemaakt. In het kamp kreeg ik te horen: hier slapen, daar eten, daar werken. Onze tolk Yusuf Kûçûksen deed zijn uiterste best om ons een beetje te leiden, maar hij sprak toen nog beter Duits dan Nederlands. We kregen een korte opleiding van twee weken. Draadlassen, in koppels machines bedienen. Ik had een jaarcontract, dat mocht je niet onderbreken. En na dat jaar werd bepaald of je mocht doorwerken of dat je naar huis moest. Maar ik heb dat niet volgehouden. Ik ben in december weer teruggegaan naar Samsun. Ik was het zat, die onregelmatigheid, het gebrek aan slaap. Ik dacht: wat moet ik

hier? Ik ben nog jong, ik kan ook naar Turkije. In Samsun ben ik getrouwd. Maar na een paar maanden kreeg ik een telegram van Verto, of ik weer terug wilde komen, alles zou betaald worden. Ik ben in maart 1971 weer bij Verto gekomen. Maar met de voorwaarde dat Fulya mee zou komen en dat ik niet meer in het kamp hoefde te wonen. Mevrouw Strijder van personeelszaken vond dat goed. Je mocht van het ministerie pas na een jaar familieleden meenemen, maar ik kreeg ontheffing. Mijn vrouw is hierheen gehaald. Dat is beloofd en nagekomen. Fulya was vrij modern. Ze had een korte rok aan. Mevrouw Strijder keek er op Schiphol gewoon omheen, ze wilde niet geloven dat die mooie vrouw met minirok mijn vrouw was. Ik kreeg een huis bij het Schuttersveld. Eigenlijk was het inwonen, op een zolderkamertje. Er was niks. Op mijn verzoek kwam er een douchecabine. Fulya stond later te schelden: is dit Europa? Moet ik hier wonen? Ze kwam uit Istanbul, ze was heel ander leven gewend.

Ik zie nu, in 2014, dat Verto het anders had kunnen doen. Ik werkte van twee tot elf, dan mocht je tot twee uur in de nacht overwerken. Daarna met petroleum de vloer schoonmaken tot zes uur. Zo hard hebben we gewerkt. Er kwam geen Nederlander kijken, het ging allemaal zonder taal. Een Nederlander had het ook niet gepikt. Toch heeft Verto het voor die tijd goed gedaan. Ze hebben ons werk gegeven. We wisten niet beter, we kenden niets anders. Ze hielden zich aan afspraken, ze betaalden door bij ziekte. En onze tolk Kûçûkşen heeft voor ons gevochten.

Uiteindelijk hebben mijn vrouw en ik het op een persoonlijke manier opgelost. We besloten om ons bestaan hier te accepteren en niet meer te zeuren. Elk jong mens begint met ideeën over een eigen toekomst bouwen. Op het laatst heb ik gedacht: we zijn nu hier, we gaan het hier doen. Een ruzie met mijn schoonouders hielp. Mijn schoonouders schaamden zich dat ik als arbeider in Nederland ging werken. Ik wilde vrij zijn, ik wilde die druk van hen niet. Na de ruzie konden we niet anders dan laten zien dat we hier beter kunnen leven. Ik kon niet meer terug. Ik werkte van 8 tot 5 bij Verto en kreeg extra inkomen van zes tot negen als schoonmaker bij het academisch ziekenhuis. Na zeven of acht jaar ben ik voorman geworden en begon het echt een loopbaan te worden. Dat is mijn persoonlijke verhaal.

Abdullah kwam met minder onrust dan Remzi in het kamp aan. In zijn verhaal van aankomst schemert door dat Leiden in de jaren zeventig nog een sobere stad was. En hij sluit af met een incident dat hij ervoer als een 'welkom in Nederland'.

Abdullah: Ik had in Ankara het arbeidscontract getekend. Het contract was in het Nederlands. Het enige wat echt werd uitgelegd, was het weksalaris. Maar ik kon wel iets lezen, omdat ik op de mavo Duits had gehad. We werden op Schiphol opgewacht door Kûçûkşen, de tolk van Verto. Die kende ik nog van de vaardigheidskeuring in Erzurum. Hij had ons er al op voorbereid dat we niets met ons vak zouden gaan doen. Omdat hij zo duidelijk was, vertrouwden we hem. We waren benieuwd waar we zouden slapen: acht mensen op een kamer. En dan kom je net uit militaire dienst! Daar sliepen we met z'n twintigen op een kamer.

De eerste sociale contacten gingen eigenlijk wel goed. Met mijn Duits kon ik een beetje praten met Nederlanders. Een van de eerste uitjes was naar kennissen in Den Haag, met de trein. Bij het station in Leiden was toen een Alberts Corner. We kwamen er een stomdronken jongen en meisje tegen die de weg vroegen. 'Spreken jullie Engels?' 'Yes', riepen we baldadig, maar dat deden we niet. Ze werden kwaad en liepen door.

Er was niet veel te doen in Leiden, er was ook nog Club 70, dat was een disco. We moesten uitkijken dat een kennis van ons - een Italiaan - er portier was. Anders werden we niet toegelaten. Als ze ons niet binnenlieten, konden we nog naar Noordwijk. Er waren nog geen Turkse winkels. De eerste kwam pas toen we hier al vier jaar waren, in 1974, op het Noordeinde.

Ik stuurde elke maand 125 gulden naar mijn moeder, dat werd van het loon ingehouden. Het bedrijf stuurde dat geld, we kregen er een reçu van. Ik was altijd door mijn geld heen. Toen ik een keer bij mijn moeder in Rize was, bleef ik na het ontbijt zitten. Moeder vroeg of ik niet naar de stad ging. Nee, zei ik. Het geld is op. Toen kreeg ik van mijn moeder het spaarbankboekje, ze had het geld niet aangeraakt. Ik schaamde me en besloot zuinig te worden. Ik ging nadien nog wel naar de club, maar niet meer zo overdreven. Later ging ik 300 gulden per maand naar Turkije sturen, omdat mijn broer in Istanbul ging studeren. Ook dat maakte de fabriek in orde. Ik wist hoe de campus in elkaar zat, je moest in die tijd kiezen voor het linkse of voor het rechtse politieke kamp. Dat was niet goed en niet veilig. Dus zei ik tegen mijn broer: je gaat niet op de campus wonen. Toen hebben ze met drie jongens uit Rize een appartement gehuurd, ik betaalde daar de huur van.

De Turken bij Verto hadden contractueel zes weken vakantie. Dat maakte die reis van een week heen en terug mogelijk. Want voor al het familiebezoek in Turkije had je de volle vier weken nodig. Vliegen kon ook,

maar dat kostte je heel veel geld. Die zes weken zaten de Nederlanders niet lekker. Het kwam in de Ondernemingsraad aan de orde. Molenaar was de baas van Verto in Leiderdorp. Hij liet mij niet eens uitpraten. Maar Verto had ook vestigingen in Dongen en Capelle aan de IJssel en er was een algemeen directeur. Molenaar zat op te spelen, maar de algemeen directeur greep in: 'Molenaar, mond dicht!' Die directeur wilde het contract netjes uitvoeren. Uiteindelijk is het opgelost met een soort vakantiespreiding, zodat de productie door kon gaan. Arbeiders met kinderen gingen op een ander moment dan arbeiders zonder. Toen de algemeen directeur afscheid nam, werden er twee Turken uit Leiderdorp uitgenodigd. Dat vond ik een eer. Hij was goed voor de buitenlandse werknemers.

Het kamp werd niet als een normale manier van leven ervaren. Cor Smit heeft elders in deze publicatie die omstandigheden nog eens opgeschreven: "Een tiental houten paviljoens met steeds twee eenheden van een woon- en een slaapkamer voor acht personen rond een 'natte groep' met was-, douche- en toiletgelegenheid. Daarnaast was er een hoofdgebouw met onder meer een kantine, ziekenzaaltje en gebedsruimte". Het gebrek aan privacy, de mannenwereld, de afhankelijkheid van de fabriek zette sommige bewoners er toe aan om snel een ander pad te zoeken.

Hasan: Ik was de jongste in het kamp, met 21 jaar. Er waren op een gegeven moment een paar honderd bewoners. Alleen mannen. In Duitsland waren ook vrouwen geselecteerd, daar begon het anders. Ik kwam voor het avontuur. En ik werd snel actief in het kamp, ik runde de kantine en organiseerde films. Ik deed mijn werk ook gewoon goed. De fabriek wilde me houden. Ik werd vrij snel voorman, dat was een relaxte baan. Ik zat te klagen over drukte in de kamp, je kon geen thee zetten, je mocht niet zomaar gasten ontvangen. Daarom bood de fabriek me een huis aan, zodat ik zou blijven.

Eşref miste bij zijn aankomst de gezamenlijke basis van het kamp. Hij ervaart dat zelf als een voordeel, maar is heel lang blijven twijfelen bij het keerpunt in zijn leven. In zijn woordgebruik maakt hij duidelijk dat er nog steeds niet helemaal uit is.

Eşref: Ik ben in 1980 naar Nederland gekomen omwille van mijn vrouw. We hadden elkaar niet echt ontmoet, onze vaders hebben een afspraak gemaakt. Met dit soort huwelijken is het: hoe langer hoe beter, van elkaar langzaam leren kennen krijg je een sterke band. Het was het lot. Maar zij

woonde al in Nederland en wilde niet terug naar Turkije. Voor mij was het onbekend. In Turkije deed ik bureauwerk bij de Turkse staatstelevisie. Ik ben hier in Nederland werk gaan zoeken en dat vond ik ook snel. Mijn eerste baan was bij een kistenmakerij in Valkenburg. Daarna kwamen een metaalbedrijf in de Rooseveltstraat, seizoenswerk bij een bollenbedrijf in Lisse en andere banen. Ik heb ook een huis gekocht. Ik had het voordeel dat ik niet uit het kamp kwam. Ik ben voor een huwelijk gekomen, ik had een eigen huis. De gastarbeiders hadden het lastig, die zaten in het kamp of een pension. Ik ben op democratische wegen gekomen, niet omdat het moest. Het is een situatiedemocratie: ik had in Turkije een bepaalde status en omgeving, die had ik hier niet, maar door mijn huwelijk heb ik hier vrijheid en mogelijkheden gekregen. Ik was goed terecht gekomen.

Toch is de overstap de allergrootste fout in mijn leven geweest. Om een stap te zetten moet je af en toe iets moeilijks doen. Ik was 28 jaar, ik wist wat ik deed. Ik heb veel levens gehad, veel dingen meegemaakt. Ik had een brede kennissenkring en een goede levensstandaard in Turkije. Ik ben hier gekomen, heb kinderen gekregen. Daarna werden verschillen steeds marginaler. Ik geloof in het lot, dit is het leven wat mij is toegeschreven.

Wanneer kreeg je voor het eerst idee dat je een fout had gemaakt?

Eşref: Het was een keerpunt, ik heb er niet altijd spijt van gehad. Ik vind dat mensen eerst zichzelf moeten beoordelen. En waar je ook heen gaat, moet je kijken hoe je kunt integreren. Ik geloof van mijzelf dat ik het goed doe. Ik heb me ondanks mijn problemen nooit helemaal een vreemde eend in de bijt gevoeld.

Eşref ging zich door de eindeloze afwisseling van banen afvragen wat hij hier eigenlijk deed. Hij werd overspannen en belandde uiteindelijk depressief in de wao. Het gaat inmiddels goed met hem. Hij werkt nu bij het Stadsparkeerplan.

Eşref: Ik denk er zo over: mijn moederland is Turkije, vaderland is Nederland. Zo heb ik geleefd. Elk land heeft zijn mooie en minder mooie kanten.

Ook Ayse kent het kamp niet. Zij volgde haar man Isa. Het gearrangeerde huwelijk waar zij op haar 16de aan begon, bleek een stabiele motor te zijn voor haar start in het nieuwe land.

Ayse: Ik vond de laatste jaren in Turkije het zwaarst. Alleen met de kinderen. Toen we hier waren, deelden we de zwaarte. Het was allemaal nieuw, maar ik ging samen met man en kinderen iets doen. Het was een andere omgeving, andere gebouwen, ik observeerde alles. Ik had mijn man bij me.

Heb je eenzaamheid gekend nadat je in Nederland aankwam?

Ayse: Nee, mijn man was er. We waren heel gelukkig. Mijn man heeft mij nooit boos aangesproken. Maar ik kwam niet aan alles toe. Ik heb geen Nederlands geleerd. Dat was ook door het voornemen om terug te keren. Mijn man bleef zeggen: we blijven niet lang, we gaan terug. We zouden drie jaar blijven, ik ging ook werken, om lekker te sparen. Eerst bij een vleesbedrijf in Katwijk, later in de schoonmaak, ook 's avonds. Dat heb ik vijftien jaar gedaan. Voor al dat werk was geen Nederlands nodig. Mijn tweede dochter had op school heel snel Nederlands opgepikt. Die ging overal mee, ook toen mijn vijfde dochter geboren was. En er waren veel Turkse vrouwen in de wijk. De gemeenschap was toen veel hechter dan nu, alle Turken voelden als familie.

10. DE PIONIERS: ONTPLOOIING

De Turkse gastarbeiders kwamen in drie groepen naar het kamp in Leiderdorp: 1964, 1970 en 1974. Daarnaast kwamen, tot de invoering van de visumplicht in 1980, mensen op individuele basis. Het ging vrijwel uitsluitend om mannen, die bijna allemaal aankwamen met de verwachting na een paar jaar weer weg te gaan. Uit deze losse en als tijdelijk beoogde verzameling individuen zijn tegen de klippen op sociale verbanden ontstaan. Er is nu zelfs iets wat we de 'Turkse gemeenschap' in Leiden noemen: een groep met eigen gebouwen (een moskee, verenigingsgebouwen, winkels) en eigen feesten, met onderling dienstbetoon, met eigen codes over gastvrijheid, opvoeding en onderwijs, met woordvoerders die het gesprek aangaan over integratie, veiligheid, buurtontwikkeling, werk en scholing. Er is tegenwoordig een hele serie Turkse organisaties, die allemaal op hun manier weer communiceren met de buitenwacht. Een echte Leidse trek van die gemeenschap is de transparantie: het welkom aan de niet-Turkse omgeving, de 'cultuur van rondleidingen'. Cor Smit beschrijft in deze publicatie twee gangmakers bij de vorming van de gemeenschap: de vakorganisatie HTIB en de moskee. Op deze plek nemen we kennis van de motieven van de moskeepioniers. Wellicht dat de moskee in het veelzijdige beeld dat zich inmiddels ontwikkelt, wat aan belang zal inboeten. Maar in de eerste decennia van de migratie is de moskee een brandpunt en motor geweest. Het begon al in het kamp.

Remzi: Je woont met 80 man in een afgesloten kamp. Dan heb je ook behoefte aan feest en gezelschap van andere mensen, vrouwen. Er waren ook andersgelovigen. Christenen uit Turkije, die hadden geen behoefte aan iets bijzonders, want de kerk bestond al. Wij hadden alleen een paar kale stoelen en een klein kamertje om te bidden. Er waren een paar jongens die dat deden. Maar in Turkije was ik niet religieus. Ik ging alleen naar de moskee als ik tijd had. Zo ging dat bij anderen ook. Maar in het kamp waren we bezig iets te verliezen. Je miste innerlijk iets. Ik moet iets kwijt voor ik ga eten, ik moet eerst innerlijk iets zeggen.

De gastarbeiders hadden geen bouwplan bij zich, laat staan een bouwpakket. Het kwam allemaal van onderop. Het 'officieel maken' van de moskee, inclusief erkenning door Diyanet - het Turkse directoraat voor godsdienstzaken - en de aanstelling van een imam kwam pas later, toen de organisatie er al stond en een

eigen gebouw in zicht was. Maar het voorwerk voor deze gemeenschapsmotor is gedaan door een stel matig geschoolde gastarbeiders, die de taal van het land niet goed beheersten en geen toegang hadden tot financiering van buiten. De komst van de moskee laat zich lezen als een ode aan het scheppend vermogen van deze mensen. En ze hadden daar allemaal weer andere motieven voor.

Hasan: Mensen werden in het kamp dorstig naar een plek waar ze hun emoties kwijt konden. Waar konden we onze gebeden verrichten? We hadden alles in de kantine, eten, vermaak, gezelligheid. Maar we misten het spirituele onderdeel. En we wilden de Turken ook op het rechte pad houden. Met zoveel mannen in het isolement is de stap naar de misdaad niet groot. Mijn drijfveer was niet religieus, ik wilde vooral mensen bij elkaar brengen. En de mannen uit het kamp hadden nog niet eens de middelbare school afgemaakt. Daarom werd de moskee in het begin ook maar door een handvol mensen gedragen.

Remzi: Het was ook een praktisch probleem. Op vrijdagen gingen er een paar naar Amsterdam of Rotterdam om te bidden. Dat stoorde. Ik zorgde dat de mensen hun werk inhaalden, maar ik kreeg toch kritiek. De directeur van Verto kwam er bij, die vroeg: hoe doen ze dat in Turkije? Want in Turkije is de vrijdag ook een gewone werkdag, net als hier. Daar zijn gebedsruimtes in de bedrijven. Toen kwam er ook een gebedsruimte bij Verto. Maar dat werkte niet, er kwamen misschien drie mannen. Er ging ook iets mis in het kamp. Iemand werd door zijn eigen vriend doodgestoken. We hebben hem toen opgebaard achter de kerk in de Haarlemmerstraat. Dat maakte ons er op attent dat we als grote groep nog geen eigen plek hadden, zelfs niet om iemand zo te groeten. Toen we de kans kregen om een eigen plek te scheppen, wilden we dat ook. We zijn begonnen met de eerste moskee, in de sportzaal aan de Splinterlaan, vlakbij het kamp. Dat was enorm koud in het begin. Voor mij was het allemaal toch vooral praktisch. Hasan is veel vasthoudender. Hij doet alles om naar de moskee te gaan. Ik ben makkelijker.

Hasan: Het ging ons om de verbinding van islam en cultuur. Ik kreeg als voorman bij Verto ook klachten dat sommigen op vrijdag de hele dag weg waren, dat moesten we praktisch oplossen. Het ging echt om een combinatie van sociaal-maatschappelijk met religieus. Als we het zouden laten bij een moskee, zouden we misschien een probleem krijgen, vanwege

de scheiding van kerk en staat. Door de cultuur erbij te halen konden we steun krijgen van welzijnsorganisaties.

Necati: Ik was 35 toen ik penningmeester van de moskee werd. Ik wilde mensen helpen, daarom koos ik voor de moskee. Ik ben natuurlijk een moslim. We staan voor elkaar klaar. Andere organisaties waren in zichzelf gekeerd, dat gevoel had ik bij de moskee niet. Daar waren ook veel mensen van de eerste generatie, ik wilde iets met hen doen.

Ik hoor een heel gelijkmatig verhaal.

Necati: Ja, toen ik hier kwam, was ik nog jong, mijn ouders waren hier, ik was vrijgezel, ik wilde andere mensen leren kennen. Ik stond er anders in, ik ben anders begonnen.

Waarom de moskee?

Necati: Wij zien de moskee niet alleen als een gebedsplek. De moskee betekent veel voor ons, het is een ontmoetingsplek, met elkaar in gesprek gaan, je praat over je verleden, je toekomst. Jongeren die hier opgroeien, laten we een voorbeeld zien, contact met de generaties. Het dagelijks nieuws over Turkije en over Nederland.

Abdullah: Ons sociale leven begon met een voetbalclub, in 1973. Turkse Kracht, noemden we die. Dat was niet genoeg. De Turkse Islamitische Culturele Vereniging TICV, de latere moskee, volgde even later. Dat had ook te maken met gezinsvorming. Er kwamen problemen met opvoeding en geloofskwesties. Je kon niet meer volstaan met uitgaan en wat winkels. Er waren in vijf of zes grote steden gebedsruimtes, maar nog geen officiële moskeeën. We gingen in Den Haag om hulp vragen. Hun voorzitter zei: 'Abdullah, jullie hebben daar in Leiden toch een eigen gemeenschap? Waarom richt je geen vereniging op?' Dat zijn Hasan en andere collega's van Verto toen gaan doen. Ik heb zelf in die periode ook een verandering doorgemaakt. In 1973 had een jeugdvriend een ongeluk gehad, mijn oude buurjongen uit Rize. Hij was net als ik van het goede leven. We dronken alcohol en schopten altijd lol met elkaar. In 1976 was ik op vakantie in Rize. Ik was op een donderdagavond - een heilige avond - bij hem. Er was een

gebed bij hem thuis. Ik verrichtte de rituele wassing, om mee te doen. Ik zag hoe hij veranderd was na zijn ongeluk. Hij zei: jouw leven is niet in orde zo. Toen heb ik mijn leven veranderd.

De beginnende moskeeorganisatie was natuurlijk een geheel nieuw fenomeen voor Leiden. Maar soms komen de verhalen ook heel bekend voor: de nadruk op het onderlinge dienstbetoon, de geloofsopvoeding, de groepsvorming, dat roept herinneringen op aan de manier waarop de calvinistische minderheidskerken zich in de 19de en de 20^e eeuw organiseerden. Dat geldt ook voor het democratische karakter: in de kerkeraad kwam je door gekozen te worden. Een voorzitter werd je omdat het je gevraagd werd.

Esref: Mensen die in het bestuur van de moskee willen, laten hun naam op het bord schrijven. Er zijn meer dan 200 kiesgerechtigden. Er zijn meer kandidaten dan er bestuursfuncties zijn. Je stemt anoniem, op een brief, altijd op een zondag. Die doe je in een kist. Er is een stembureau van drie mensen. Dat is nog steeds zo, er zijn kandidaten genoeg. Het bestuur bepaalt wie de voorzitter wordt. In Turkije houdt de moskee zich met name met religieuze zaken bezig. In Nederland is dat anders, hier is de moskee multifunctioneel. Naast het gebed worden veel andere dingen gedaan. Iedereen die bij ons aanklopt, ongeacht geloof, krijgt hulp voor zover we dat kunnen. Daar ben ik trots op. Ze vragen om huisvesting, we kunnen helpen met zoeken. Of ze komen van buiten en weten de weg niet om in hun levensonderhoud te voorzien. Of ze vragen reiskosten voor een reis naar familie in Turkije. We zien mensen als mensen, we zien geen nationaliteiten. Misschien komt het daardoor dat ik me nooit een vreemde eend gevoeld heb. Ik ben ook trots dat onze Turkse moskee de deur altijd open zet voor niet-moslims.

Wie vestigt zo 'n moraal? Wie is jullie er in voor gegaan?

Esref: Je hoeft niet per se gestimuleerd te worden door iemand, ons geloof legt nadruk op de medemens, zorg voor de naaste, broederschap, goed zijn voor de medemens. Mensen maken dingen mee, we zijn met een reden naar de wereld gestuurd. Als je niet met ruzie wilt leven, moet je als broeders leven. Daar hoeft je geen sturing voor te hebben.

Wat was de rol van Hasan?

Eşref: In Turkije had ik een grote broer, hier niet. Hasan is mijn tweede grote broer. De moskee had zich ook wel ontwikkeld zonder Hasan. Maar Hasan was altijd een stap voor. We moeten iedereen waarderen die heeft meegedaan. Onze achterban onderschat zichzelf wel eens, ze hebben allemaal op hun boodschappen bezuinigd om de moskee te kunnen financieren. Maar Hasan was een goede leider. Ik nam waar dat hij een zwaargewicht was, waar we ook heen gingen. Het is belangrijk om een groep op één punt te verzamelen. Dat ene punt is heel vaak Hasan geweest.

De TICV werd in 1979 een officiële moskee, toen kwam er een door het directoraat voor godsdienstzaken in Ankara aangestelde imam. Nadien begon de zoektocht naar een goed gebouw; de noodoplossing van de Leiderdorpse Splinterzaal ging niet langer, de sportzaal zou gesloopt worden. De verwerving van en de zorg voor de twee gebouwen die daarna in gebruik zijn geweest, heeft heel veel bijgedragen aan de zichtbaarheid en het zelfvertrouwen van de Turkse gemeenschap.

Abdullah: Een vereniging heeft statuten nodig, daar hadden we geen verstand van. Toen de imam in 1979 kwam, moesten we het formeel maken. Gelukkig vond onze tolk Küçükşen statuten, hij werd ook de eerste voorzitter. Leiden behoort tot de vijf oudste moskeeën van het land, samen met Rotterdam, Hellevoetsluis, Amsterdam en Eindhoven. We moesten 1100 gulden per maand betalen en zorg dragen voor huisvesting en verzekering van de imam.

Hasan: Het is tot een moskee uitgegroeid vanwege de mensen die achter ons stonden. Iedere keer als er 200 man zaten te eten in de kantine, gingen de gesprekken altijd over een eigen plek. Het was heen en weer sjouwen met gebedskleden tussen ruimtes. Met de drukte op de feestdagen ging het niet meer.

Abdullah: De dominee van de gereformeerde Petrakerk in Leiden-Noord nodigde ons uit, dat was in 1977, op een zondagmiddag. We zijn op de achterste stoelen gaan zitten bij de christelijke dienst. Na de dienst gingen we praten. De dominee zei: "Ik heb gehoord dat jullie met een

moskeevereniging bezig zijn. Dat vind ik heel goed. Turkse en Nederlandse jongeren gaan niet in de goede richting. Wij moeten samen iets doen voor de jongeren. Ik wil jullie steunen". Aan het einde van het gesprek wilden wij bidden. We vroegen om een plek, het moest er schoon zijn en er mochten geen foto's hangen. De dominee wees ons naar een soort bibliotheek. Daar hebben we het namiddaggebed gedaan. Daar baden we stiekem: 'Kunnen we ook zo'n mooie ruimte krijgen?' Toen wisten we natuurlijk niet dat die Petrakerk veel later - in 1993 - onze moskee zou worden. Op de plaats waar we toen baden, is nu de winkel. 1977 is een hele bijzondere gebeurtenis in mijn leven geweest.

Hasan: We zijn op 15 juni 1983 van de Splinterlaan naar de Hooigracht in Leiden gekomen, het oude gebouw van het Leger des Heils. 1983 was voor ons een 'big happening'. Toen gingen we bloeien als organisatie. We hadden een open dag, de krant kwam, zo heeft de buitenwereld ons toen ontmoet. Toen begon de opening naar niet-moslims. Joop Walenkamp kwam voor het eerst kijken, hij was toen fractievoorzitter van het CDA in de gemeenteraad. Er was een lastig moment, iedereen wilde zo maar binnen lopen, we moesten ze tegen houden. Dat leek even dreigend, maar het ging er alleen maar om dat de schoenen uit moesten. Nu weet iedereen dat. We hadden het geluk dat er bij ons geen extremisten zaten, we konden ons openen voor de buitenwereld, we hadden niks te verbergen. Dat hebben we altijd gehandhaafd. We hebben toen besloten tot de cultuur van rondleidingen in de moskee. We waren trots, het was klaar, een echte moskee! We wilden ons pronkstuk laten zien. Er kwam een Hindoestaan binnen, beetje wantrouwend. Plotseling draaide hij zich om en liep weg. Ik vroeg me af wat we fout hadden gedaan. Maar hij kwam even later terug om bloemen te brengen en 25 gulden te doneren. Hij zei: 'Ik was onder de indruk, ik wilde terug komen met iets in mijn handen'. Van Joop Walenkamp heb ik in de jaren daarna veel geleerd. Hij zei: "Als iemand in deze stad jou vraagt waar je vandaan komt, vraag hem dan maar terug waar hij vandaan komt. We zijn allemaal een vreemdeling".

Is er ooit kritiek geweest uit eigen kring op die openheid?

Hasan: Nee, juist niet. We namen altijd de achterban mee in de besluiten. Er ging een bericht dat we een schietbaan zouden openen in kelder.

Joop Walenkamp liet me die brief met klachten zien. Geen idee van wie die was. Toen hebben we gewoon laten zien dat er niet eens een kelder was. Joop had ons gestimuleerd om politiek actief te zijn. Er was in die tijd een steunpunt, daar konden migranten terecht. Maar wethouder Van Dongen stuurde ons weg: we waren islamitisch en het ging haar om de scheiding van kerk en staat. Haar vertrek betekende voor ons een verbetering van het klimaat. We hadden iemand van ons lid gemaakt van haar partij, de PvdA, om te zorgen dat we ook daar gehoord zouden worden. We maakten altijd gekheid met hem, noemden hem 'de rooie rakker'.

Toch was acht jaar na de opening het gebouw aan de Hooigracht al weer te klein?

Hasan: Nee, het parkeren was het probleem. Er waren boetes en klachten. We kregen zelfs geen parkeerplaats voor de imam. Daarom moesten we naar een vriendelijker omgeving, waar mensen zich vrij voelden om te blijven zolang als ze wilden. Toen heb ik het bestuur bij elkaar geroepen, de achterban zei: ga op zoek naar een geschikte locatie.

Necati: De Hooigracht was een gevaarlijke weg. We gingen zoeken. We hoorden dat de Petrakerk in Leiden-Noord te koop stond. Albert Heijn en meneer Van der Plas wilden het gebouw ook kopen, zij waren rijk. Maar het bestuur van de kerk had gezegd: deze kerk is tot stand gekomen met giften van mensen. Wij willen hem als gebedsruimte behouden. Ze hebben onze wens beantwoord. Ik ben het bestuur van de Petrakerk nog steeds dankbaar. De komst van de Petrakerk was een keerpunt voor de Turkse gemeenschap. Aan de Hooigracht was alleen plaats voor gebed, nu hebben we een ontmoetingsplek, we kunnen praten, koffie drinken. Het is een erkenning, iedereen ziet het en weet het, een vaste route, een herkenbaar vertrekpunt. En aan de rand van het centrum, heel makkelijk bereikbaar. We zijn blij dat we uit drukte van de stad weg zijn.

Op verzoek van de Stichting Guney vertel ik op deze plaats iets over een episode uit de verwerving van de Petrakerk. Ik was daar in 1993 bij betrokken, als wethouder van de Gemeente Leiden. Er was rondom de gereformeerde Petrakerk een ingewikkelde ruimtelijke situatie. De kerkeraad stond eigenlijk al buiten spel: het grootste deel van terrein en kerk was in handen van de Katwijkse projectontwikkelaar Van der Plas. Hij wilde zijn positie gebruiken als inbreng in

een ontwikkelingsplan voor het gehele Kooiplein, waaronder ook een uitbreiding van de supermarkt van Albert Heijn. Maar hij was bereid samen met de gemeente op te trekken. Het moskeebestuur - nog steeds de matig geschoolde mannen van het eerste uur met hun matige beheersing van het Nederlands - was moe en gesloopt door de onderhandelingen, door de druk van andere partijen met belangen in het gebied en door de wirwar van de Nederlandse ruimtelijke en ambtelijke procedures. De vermoeidheid vertaalde zich in een grote twijfel of ze als gemeenschap dit project wel konden dragen, financieel en beheersmatig. In een crisistemming was er een overleg van het bestuur, Van der Plas en mijn persoon, in een bovenkamertje aan de Hooigracht, onderbroken door een laatste inspectie van het gebouw aan het Kooiplein. Halverwege dat overleg, kreeg ik de vraag: 'Van Bochove, wat vindt je dat wij moeten doen?' Formeel had ik zo goed als niets met de situatie te maken. Maar daar had niemand op dat moment een boodschap aan. Ik heb geantwoord dat het moskeebestuur mij moest vertrouwen, de gemeente moest vertrouwen, Van der Plas moest vertrouwen, zichzelf moest vertrouwen, de unieke kans moest benutten en die kerk moest kopen. Er volgde een korte discussie in het Turks, een intermezzo. Houdt u, lezer, dat intermezzo even vast.

Daarna kreeg ik weer de vraag: 'Van Bochove, wat vindt jij dat we moeten doen?' Ik was verbaasd, moest ik het nog duidelijker zeggen? Dat heb ik toen maar gedaan. Weer werd er even in het Turks gesproken. Daarop zei Hasan: 'Van Bochove, we gaan kopen'. Van der Plas stond op, liep naar Hasan en zei: 'Gefeliciteerd, je hebt een nieuwe moskee'.

In de zijlijn had ik aan Van der Plas een mondelinge garantie afgegeven: als de Turken onverhoopt niet in staat zouden zijn de transactie te financieren, dan zou de gemeente het gebouw kopen voor de afgesproken prijs. In het politieke klimaat van die jaren, met de strikte opvattingen over de scheiding van kerk en staat, was het geven van zo'n garantie een taboe. Ik had het alleen afgestemd met mijn collega Tjeerd van Rij. Ik zou er zeker problemen mee krijgen. Op maandagochtend heb ik in alle vroegte de directeur van het grondbedrijf gebeld. 'Wim, je moet iets voor me vastleggen'. Toen ik uitgepraat was, was het even stil. Wim van der Hoeven, een zeldzaam competente, integere en plezierige man, zei: 'Het heeft zeker geen zin als ik mijn mening hierover geef?' 'Nee, Wim, dat heeft geen enkele zin'.

Maar ik vond het risico overzienbaar. Ik had wel vertrouwen in het organiserend vermogen van de moskee. Voor zover ik de Turkse gemeenschap kende, zouden ze overal in West-Europa aankloppen bij groepen en families, op zoek naar geld. En zo is het ook gegaan, ze zijn letterlijk munten en biljetten wezen ophalen, tot in Delfzijl aan toe. Een paar weken later kreeg ik een uitnodiging om naar de Petrakerk te komen. De transactie was achter de rug, het weerzien met de energieke en optimistische Hasan was feestelijk. Er werd vrolijk geschilderd en schoongemaakt, de opmaat naar een mooie verbouwing.

Nu nog dat intermezzo, die rare tweede keer dat mij dezelfde vraag gesteld werd. Pas jaren later werd me bij een feestelijke gelegenheid, gierend van het lachen, verteld wat er in dat moment gebeurde. Hasan had in het Turks gezegd dat hij het niet aandurfde. Waarop zijn medebestuurders antwoordden dat als ze niet unaniem waren, de koop niet door kon gaan; maar dat ze ook de wethouder niet wilde schofferen. Er is toen rap besloten dat Hasan voor een dag zou terugtreden als voorzitter. Ik zou hem die ene dag vervangen. Toen de vraag voor de tweede keer gesteld werd, was dat niet aan de wethouder van Leiden, maar aan de voorzitter van de TICV. Zo was het bestuur unaniem. En zo werd ik de eerste christelijke voorzitter van een moskee in de geschiedenis.

Het slotwoord over de moskee is aan Hasan.

Hasan: Ik ben 37 jaar actief geweest in de moskee, 32 jaar als voorzitter, allemaal vrijwillig. Sinds 2011 sta ik op de achtergrond.

Waarom heb je dat gedaan?

Hasan: Mijn vrouw stond achter me. Ik hoefde me geen zorgen over thuis te maken. Ik wilde zo veel mogelijk mensen helpen die daar behoefte aan hebben. Ik ben een handelaar, ik heb wel een zaak gedreven, maar ik merkte dat dat draait om zelfzucht en hebzucht. Aan de moskee heb ik wel voldoening, dat materialisme was niks voor mij. Het is bij onze jongeren relatief rustig, dat heeft te maken met de samenwerking binnen ons bestuur.

11. DE PIONIERS: TEGENSLAG

In de verhalen van de Turken van de eerste generatie gaat het voortdurend over het huwelijk, over kinderen en over de eerste vormen van gemeenschapsorganisatie. Het gaat nauwelijks over wat we carrièreplanning noemen. Het arbeidsproces is een 'fact of life', niet iets om je in te ontplooiën. Het zal samenhangen met het feit dat ze voor laaggeschoold werk hierheen zijn gehaald. Ze zijn overduidelijk slim en vasthoudend, maar ze werden daar in het arbeidsproces niet op aangesproken. Er was zelfs geen prikkel om goed Nederlands te leren. Remzi is de enige uitzondering. Die kan terugblikken op een echte loopbaan. Sterker nog, zijn kennis is zoveel waard dat hij na zijn pensionering weer is gaan werken.

Remzi: Onze kinderen kwamen in 1973 en 1976. We kregen betere huisvesting. Toen werd mijn vrouw enthousiast, ze wilde ook werken. Dat had ze nog nooit in haar leven gedaan. Het werd de lopende band in een koekfabriek. Later kreeg ze via de vrouw van Küçükşen een baan als naaister. En nog meer banen. Als je nu terugkijkt, zijn al die bedrijven verdwenen. Bijna alle bedrijven waar wij Turken ooit gewerkt hebben, zijn verdwenen. We hebben hard gewerkt voor wat maar een fase was. Fulya is zelf een naaiatelier begonnen. Ook dat is verdwenen, toen de Poolse deur open ging. Ze verdiende goed, maar we hadden geen sociaal leven meer. We konden nergens heen. We werkten alleen maar. En dan nog ging het niet. De Polen kwamen om werk vragen voor een knaak per uur. Mijn vrouw werd te duur. Nu nog steeds. Ik schaam me dood voor de salarissen die de Polen en Bulgaren krijgen. Ze doen het gekste werk, wat de Nederlanders allang niet meer willen doen en wat wij eerst nog een tijd gedaan hebben.

Na het faillissement van Verto in 1993 wilde ik eerst een keer goed op vakantie. Maar ik werd teruggeroepen. Ik was nodig voor het afbouwen, ik kende de machines goed. Ik heb daar nog twee jaar gewerkt. Dat werd weer vervolgd met een telefoontje van een kabelbedrijf uit Rotterdam. Ik had goed verstand van staalkabels gekregen, had ook diploma's gehaald. Ik kwam als inspecteur op een booreiland, ben de hele wereld over geweest. Sociaal werd dat weer hetzelfde verhaal: ik werd goed betaald, maar je zat op een donkere zee. Ik ben bijna alcoholist geworden. Overal was bier, in

elke haven. Ik ben ermee gestopt. En ook met roken. Dat waren nadelen van dat harde werken. Ik heb een speciaalkabelfabriek gebeld, die kenden mij, daar kon ik beginnen en daar ben ik gepensioneerd. In 2009 ben ik gestopt.

En direct daarna ben ik weer gaan werken. Ik ben nu 68, maar ik heb speciale kennis. Er is voor mij een speciale regeling bij de belasting omdat ik twee inkomens heb. Ik heb tot mijn twaalfde zonder schoenen gelopen. En kijk waar ik nu sta. Ik heb veel opgebouwd. Waar was ik, waar ben ik nu, dat houdt me wel bezig.

Ayse heeft nooit Nederlands geleerd. Zij redde zich door haar dochters in te schakelen in de communicatie met de buitenwereld. Ze stelde haar leven in dienst van de opleiding van haar dochters. Om hen te begeleiden met niet meer dan drie jaar lagere school, had ze slimigheidjes bedacht. Het zag er zonnig uit, tot de vroegtijdige dood van haar man Isa.

Ayse: Ik deed tegenover de kinderen alsof ik hoogopgeleid was, ik probeerde ze uit te lokken. Ik bleef zitten als ze hun huiswerk maakten en als ze te snel ophielden, zei ik er wat van. Ik volgde ze naar school en ik hield ze in de gaten. Ik heb niet geleerd, maar ik weet dat onderwijs heel belangrijk is. Juist omdat ikzelf niet heb kunnen leren, heb ik mijn aandacht gegeven aan hen laten leren. Ik heb een handicap ondervonden. Ik kreeg het benauwd van het feit dat je dingen niet weet, dat je vastloopt. Als je gaat solliciteren, vragen ze om een diploma. Ik kreeg altijd het zwaarste werk. Als ik er iets van zei, hoorde ik: je hebt geen diploma's.

De tijd vloog. We hadden de tijd niet in de gaten. De kinderen werden groter. Toen de kinderen aan de middelbare school begonnen, dachten we: nu kunnen we niet meer terug. Toen werd het plan om later met ons tweeën terug te gaan naar Turkije. Dat was het plan, maar daar kwam het ongeluk tussen, in 1988. We hadden altijd contact als hij wat later kwam. Nu niet. Hij was naar de moskee gegaan. Ik werd ongerust en ging bellen. Eerst de moskee, toen de imam, toen Hasan en daarna de politie. Die kwam een kwartier later met een foto. Toen heb ik heel veel steun gekregen van mijn burens, ook van mijn Nederlandse burens. Het is 26 jaar geleden, maar het is alsof het vandaag is gebeurd. Dat was het moeilijkste moment in mijn leven.

Ook Birgül was haar man achterna gereisd en heeft een strategie gebruikt om het zonder Nederlands te doen.

Birgül: Ik ben met mijn man meegekomen. Dat leek makkelijk, totdat ik hier kwam. De taal was voor mij een handicap. Ik wilde ook gelijk werken, dat lukte na vier maanden. Het moest een omgeving zijn met veel Turken, vanwege de taal. Het was een fabriek voor motoren voor typemachines aan de Uiterstegracht. De taal heb ik op straat en op het werk geleerd. Mensen hielpen je vroeger meer. Ze kwamen gemakkelijker bij je thuis om je wat te leren. Het is nu minder soepel geworden, mensen zijn terughoudender, ze komen niet meer spontaan op ons, migranten, af. Het land is minder gastvrij geworden.

Heb je ooit heimwee gehad?

Birgül: Ja, natuurlijk, maar ik gaf mezelf troost omdat ik hier ook familie had. Contact met familie in Turkije was moeilijk. Toen ik een keer wilde bellen, moest ik eerst naar het postkantoor bellen. We hebben van 's morgens tot 's avonds gewacht om iemand te spreken te krijgen. Nu is het makkelijk. Waar ik echt spijt van heb, is dat ik onderwijs heb afgewezen. Ik wilde heel graag iets met een middelbare school, misschien doorgroeien, misschien ook naaivaardigheden. Ik kreeg het een keer aangeboden in de bibliotheek, daar was een leesactiviteit. Maar daar ging ik niet op in, ik was niet alert genoeg. Gelukkig hebben de kinderen wel doorgeleerd. Mijn dochter werd eerst apothekersassistent en is daarna hbo personeel en management gaan doen. En mijn zoon heeft vliegtuigbouwkunde in Haarlem gedaan.

Abdullah: Ik ben bang voor groepen jonge Nederlanders op straat. Ze beginnen over de hoofddoek, roepen 'buitenlanders oprotten'. Soms in winkels, soms op straat. Ik hoor het ze zeggen. En altijd in groepen. Dan draai ik me om en vraag: hoe oud zijn jullie? Wat hebben jullie voor Nederland gedaan? Ik heb mijn hele jonge leven besteed aan jullie economie.

Allemaal hebben ze ervaring met discriminatie. Het is goed om te melden dat ik ze er naar gevraagd heb, ze komen er niet uit zichzelf mee en discriminatie wordt verstaan als laatzinnig gedrag van anderen, niet als echt onrecht. Verder valt het op hoe kleine incidenten en ontmoetingen de visie van de mannen kleuren op de bejegening die hen ten deel viel. Ze zijn gevoelig voor symbolisch gedrag.

Niet een sluipend proces van uitsluiting, maar concrete incidenten. En die kunnen twee kanten opgaan.

Eşref: Ik heb niet iets groots meegemaakt. Kleine incidentjes. Niet noemenswaardig. Ik wil niet als slachtoffer overkomen. Het kan gebeuren.

Necati: Ik heb direct mijn ogen geopend in Leiden. Ik heb me nooit alleen en ook nooit bedreigd gevoeld. Natuurlijk heb ik wel dingen meegemaakt, was er bijvoorbeeld een wegrenovatie: fiets en wandelpad liepen samen, ik liep met fiets in mijn hand, een jonge Nederlander fietste langs. Ik zei hem: dit is een wandelpad, stel dat iemand met een kind de deur opent. Als antwoord kreeg ik: het is mijn land, ga jij maar in je eigen land regeltjes maken. Toen riep ik: dit is ook mijn land, ik hoor aan de regels van dit land te denken. Dat soort kleine dingen maak je mee.

Birgül: Ik heb gekozen voor de hoofddoek. Niet in Turkije, maar hier in Nederland. Ik kom uit een religieuze familie. En het geeft me zelfvertrouwen. Mijn dochter heeft geen hoofddoek. Ze is ook religieus, maar kiest voor andere regels van de religie. Ik heb nooit vervelende reacties gehad, terwijl ik overal heen ga. Er zijn wel minder burenccontacten. Het ligt aan de tijd. Het is een andere levensstijl, een andere mentaliteit. Vroeger stonden mensen dicht bij elkaar, de contacten waren warmer. Je burenhielden je. 35 jaar geleden stond onze deur 's nachts per ongeluk open, de burenhielden die dicht. Dat is nu wel anders.

Echt woedend vanwege discriminatie ben ik één keer geweest. Toen onze zoon van de lagere school kwam, hadden ze het Vlietlandcollege aangeraden. Maar de docente van de basisschool was geen liefhebber van buitenlanders. We zouden altijd buitenlanders blijven, vond ze. Ze maakte zonder ons medeweten een afspraak met het Mondriaan. Dat was het ergste wat mij ooit is overkomen. Achter mijn rug om. Ik ben echt ruzie gaan maken. Ik ben naar de school gegaan waar mijn dochter op zat, die hebben me een goede route aangeraden.

Remzi: Ben ik gediscrimineerd? Ja. Heb ik het zelf ook gedaan? Ja. Als je iemand iets verkeerd zag doen, zeiden we tegen elkaar: heb je weer zo'n Nederlander. Maar het is zo makkelijk om te wijzen. Het waren kleinigheidjes. Was er op het werk een meisje dat tijdens een vergadering

iedereen koffie gaf, maar mij niet. Vind ik tot daar aan toe, 'dan maar niet', denk ik van zo'n kind. Maar toen zei de baas: 'Geef die Turk ook een bakkie'. Daardoor ontplofte ik. 'Wat bedoel je daarmee? Vind je het leuk om je zo te uiten? Wilde je roepen: geef die klootzak maar koffie'?

"Dan maar niet", hoe zit dat in elkaar?

Remzi: Als je mijn hand niet neemt, dan zak je in mijn ogen. Nu ben jij minder dan wat ik dacht. 'Dan maar niet'. Het maakt jou armer, terwijl ik niets verlies. Je moet van jezelf accepteren dat je anders bent. Ik kom als Turk bij jou op visite. Ik vind de open gordijnen van de Nederlanders raar, maar ik ga er niet over discussiëren. Als ik erover zou beginnen, zou ik horen: gaat dat jou wat aan?

In mijn inspectietijd op een booreiland merkte een Engelsman dat ik geen Nederlander was. 'Moet ik onder een Turk werken?' De kapitein greep in. Ik zat er niet mee. Mijn stijl is: laat maar gaan. Toch ontplof je soms, zoals met 'die Turk ook een bakkie'. Maar wat zou ik gedaan hebben tegenover Nederlanders in Turkije? Ik wil ook andersom denken. We maken het bijna iedere dag mee, als grapje. Tijdens het eten op ons werk zitten we op een zaal. De collega's zitten door elkaar, maar de Turkse jongens niet, die eten apart. Dat lijkt niet goed. Maar de voertaal is meestal Engels. Dat speelt ook mee, dat spreken we niet.

Hasan: Ik heb best veel steun gekregen van Nederlanders. Ik ben niet in een hoek gedreven en mijn functioneren is niet onmogelijk gemaakt. Ik was een keer in Den Haag, toen minister Verdonk er in het nieuws zo'n punt van maakte dat een imam in Tilburg haar geen hand wilde geven. We hadden een stressbal gekregen, daar moesten we in knijpen als we haar zagen. Ik zag haar en ben haar twee handen gaan geven, één als moslim en één als persoon. "Voelt u zich nu beter? Maak niet zo'n heisa vanwege één man." En ik vond die stressbal ook onzinnig.

12. DE PIONIERS: EEN NIEUW LAND

De eerste Turken kwamen in 1964 naar deze regio, naar het kamp in Leiderdorp. In de vroege jaren zeventig waren er de eerste sociale initiatieven, zoals een voetbalclub. In 1977 begon de 'community building' pas echt, met het nadenken over een eigen moskee. Op deze pagina's komt een aantal mensen van het eerste uur aan het woord. Ze vertellen over hun keuze voor dienstbetoon, voor de combinatie van het gebed met sociale en maatschappelijke acties, de keuze voor openheid en de 'cultuur van rondleidingen', het gezamenlijk nadenken over de jongeren.

Leiden heeft een middelgrote Turkse gemeenschap. Die gemeenschap is stabiel, komt zelden in het nieuws. Er zijn verschillende episodes geweest waarin de spanningen tussen moslims en niet-moslims elders in het land opliepen (tijdens de Golfoorlog, '11 september', de opkomst van Wilders, de opkomst van extremisme in het nabije Oosten). Maar steeds bleek Leiden een veilige stad. Turkse Leidenaars nemen deel aan het onderwijs en het economisch leven. De eerste huwelijken tussen Turken en niet-Turken zijn al lang geleden gesloten. De boosheid en verongelijkheid van allochtonen en de vreemdelingenvrees van autochtonen die in andere steden het gesprek zo vaak bemoeilijken, zijn in Leiden amper te vinden. En waar in andere steden een 'lange arm' van Turkije merkbaar is - Turkse politieke kwesties die het gesprek in de Nederlandse gemeenschappen bepalen - gaan de mensen in Leiden rustig hun gang. Ooit waren er een paar incidenten over geïmporteerde politieke kwesties - zoals ook Cor Smit als duidelijk maakt - maar door de Leidse context en door ingrijpen vanuit de gemeenschap bleven ze wat ze waren: incidenten.

Er is ongetwijfeld verband tussen de keuzes van de mensen van het eerste uur en de uitkomst van dit moment. Ze hebben laten zien dat je je goed moet organiseren, dat je een platform moet scheppen voor onderling gesprek, dat je woordvoerders nodig hebt naar de buitenwereld, dat je het onderwijs moet gebruiken voor positieverbetering en dat je niet afhankelijk moet worden van de overheid. Zo bezien passen ze goed in de Nederlandse emancipatiegeschiedenis. Hun strategie lijkt op die van de gereformeerde kerken aan het einde van de 19de eeuw en de vakbonden aan het begin van de 20ste eeuw. Zelfs de vormtotaal van de Turkse Nederlanders roept herinneringen op. Op de avond dat ik Ayse interviewde, was zij in de moskee geweest.

Ayse: Op donderdagavond hebben we vrouwenavond. Onder leiding van de vrouw van de imam. We lezen een verhaal, praten over het dagelijkse dingen, drinken thee. Soms gaat het over religieuze onderwerpen, soms ook over andere dingen, bijvoorbeeld als iemand overleden is.

Het is of ik vroeg in de jaren zestig mijn moeder hoor praten, na afloop van de gereformeerde vrouwenvereniging in de kleine Friese stad van mijn kinderjaren. De geschiedenis van de emancipatie herhaalt zich. Maar de Turken hebben er een prijs voor betaald. Ze leven met twijfels en vragen, of ze het wel goed gedaan hebben, hoe het verder moet. Die vragen kunnen op alle terreinen van het leven - en zelfs van de dood - betrekking hebben.

Eşref: Ik maak me wel zorgen over de jongeren. Het gaat niet goed met de economie. Er is minder werk, ze hangen rond. Ik laat het maar aan je verbeelding over. Misschien dat het anders moet. Onderwijs is de werkelijkheid van deze tijd. Eigenlijk hadden we dat kunnen weten. Onze religie wijst ons daar keer op keer op: leren en leren en leren. Als je onderwijs volgt, leer je de wereld kennen.

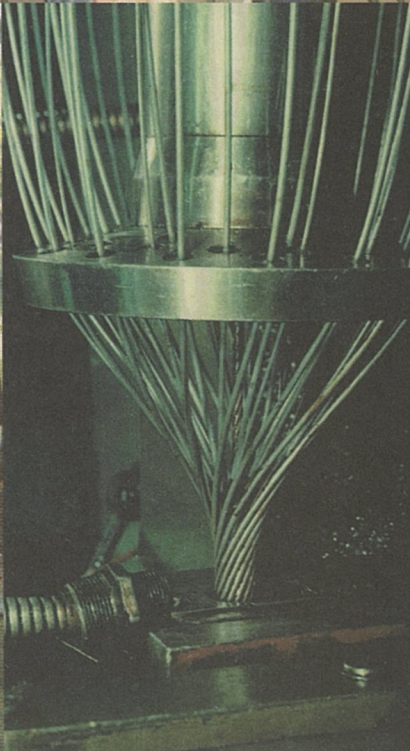
Heb je er geen spijt van dat je Nederlands nog steeds zo slecht is?

Eşref: Zo! Nou en of! Je leeft in een stad en je moet de taal leren. Ik had te lang de gedachte terug te gaan. Nu weet ik: iedere taal die je leert, maakt je een persoon. Het allerbeste is 'vers' leren: aankomen en direct beginnen. Ik heb die gedachte nog steeds. Maar als je realistisch bent, is het best lastig. Waar hoor ik nu eigenlijk bij? We zijn 30 jaar hier en hebben nog steeds de droom om terug te keren. En onze kinderen die hier geboren zijn hebben die droom helemaal niet. Waar je voor het eerst adem hebt gehaald, dat blijft een belangrijke rol spelen in je leven.

Wat had jou kunnen helpen om in 1980 te besluiten: vanaf nu is dat jouw land?

Eşref: Het was ook mijn eigen keuze. Ik heb niemand gevraagd om het gemakkelijk voor me te maken. Ik praat daar niet omheen. Het is ook weer niet zo zwaar. Dat ik heimwee heb wil niet zeggen dat ik me hier niet thuis voel of dat ik hier snel weg moet. Ik begin altijd met jongeren: dat is de toekomst van onze gemeenschap. Onze hoop. We moeten dit land samen verder brengen. Dit is ook ons land.

Remzi: Ik heb langer hier geleefd dan in Turkije. Wat ben ik nu? Mijn kinderen zijn al niet meer te herkennen als Turk. Ik heb Turkse schoondochters, maar die spreken Nederlands met elkaar. Mijn vijf kleinkinderen spreken nog een klein beetje Turks. Ze beginnen nu te beseffen dat ze iets anders zijn. Is dat goed? Ik denk het wel. Leren is altijd goed.

Is de moskee voor jouw zoons nog belangrijk?

Remzi: Nee, niet meer. Dat vind ik wel jammer. De oudste kan de Koran niet meer in het Turks lezen, wel in het Nederlands. De Bijbel en de Koran verschillen niet zoveel. Als je ze allebei echt leest, zie je alleen kleine verschillen.

Toch ben jij zelf vergaand geïntegreerd.

Remzi: Het is hoe het leven ging. Het begon in Turkije al. Mijn vrouw en ik besloten dat we geen steun van onze ouders wilden maar ons leven zelf wilden opbouwen. Maar je raakt iets kwijt. Kijk naar de kinderen van Hasan. Die zijn constant in de moskee. Mijn kinderen sturen alleen nog geld. Ik heb zelf tot mijn 12de geen eigen schoenen gehad, mijn vader zei dat ik er zelf maar voor moest werken. Je was als middelbare scholier al een geleerde in de jaren zestig. Ik moest door de sneeuw zes kilometer lopen. Ik kreeg een pak slaag dat ik zonder toestemming naar school ging. Ik wilde leren, juist omdat het niet mocht. Toen ik zelf kinderen had, heb ik gezegd: ik werk dag en nacht want mijn kinderen moeten niets tekort komen. De schooldirecteur zei een keer dat ik geen merkbroeken voor mijn zoon moest kopen, dat was niet goed. Ik dacht: waar zeur je nu over? Ik wilde het allerbeste geven. Mijn kinderen moesten er goed uitzien, zakgeld hebben. 25 gulden in plaats van 2,50. Ik verweende ze. Dat is onze fout geweest. Mijn oudste zoon vindt nu dat het mijn schuld is dat hij in een fabriek zit. Hij heeft niet leren vechten. Hij had geen zin in een opleiding.

Necat: Ik heb ooit een baan gevonden zonder Nederlands te kennen. Dat was toen niet belangrijk. 'Je moest goed kunnen werken', werd er gezegd. Mankracht zonder vaardigheden. Ik heb nooit meer aan een studie gedacht. Geen carrière gehad, mijn Nederlands was niet goed genoeg. Ik had graag meer contact met mensen willen hebben. Mensen helpen, hun welzijn bevorderen.

Birgöl: We koken meestal Turks, maar soms ook Nederlands, omdat de kinderen dat willen. Boodschappen doe ik overal. Mijn zoon van 32 is nog wel religieus, maar gaat niet meer zo vaak naar de moskee.

Wat heb jij geprobeerd op hem over te dragen?

Birgöl: Naar de moskee gaan, gebedsregels, kennismaken, respect voor mensen. Misschien is een kwestie van leeftijd. Onze generatie voelt zich op z'n gemak in de moskee, we zijn er heel erg vrij. We proberen elkaar onderling te helpen. We proberen onze kinderen te stimuleren, maar ze hebben andere interesses. Maar ik geloof dat ze net als wij een moment van ontmoeting willen, zodra ze wat meer op leeftijd zijn.

De moskee is hetzelfde gebleven. Dat is fijn, want er is buiten een hardere sfeer. Die moet je niet laten terugkomen in de moskee. Als je het ongenoegen breed uit, krijg je een negatieve sfeer. De moskee moet geen toevluchtsoord worden. Mijn toevluchtsoord is mijn huis. De moskee is om te bidden en om mensen te ontmoeten. Er zijn mensen die net uit Turkije terugkomen, daar hebben we het over.

Hoe hebben jouw kinderen hun partner ontmoet?

Birgöl: Mijn dochter heeft haar partner in Turkije ontmoet, mijn zoon in Nederland. Eentje is een vakantieliefde, de ander is een sociaal contact van hier.

Wat zou je er van hebben gevonden als een van hen met een Nederlander was thuis gekomen?

Birgöl: Dat zou ik in eerste instantie wel vervelend vinden. Er zal culturele problematiek optreden. Maar als ze het echt besluiten, kun je er weinig aan doen. De kleinkinderen zullen het makkelijker krijgen. Ze hebben contacten, ze zijn hier opgegroeid. Onze kinderen kenden onze familie in Turkije nog, de jongeren niet meer. Voor hen is thuis hier.

Necati: We praten met de kinderen nog wel over wonen in Turkije. Maar ze willen niet meer. Ze zijn hier geboren.

Waar wil jij begraven worden?

Necati: In Turkije natuurlijk. In Nederland wordt je begraven voor een bepaalde tijd, na verloop van tijd ga je naar een massagraf. In mijn geboortestad is een graf heilig en eeuwig. En begraafplaatsen bezoeken is heel belangrijk, ook niet-familieleden kunnen iets voor je betekenen. Je krijgt altijd bezoek. Mij trekt het dorp waar ik geboren ben. Je keert terug naar de oorsprong. Iedereen brengt er een grafbezoek, betuigt eer, ongeacht of het familie is. En stel je voor dat ik hier begraven ben en er gebeuren incidenten. Dan kan er grafvandalisme komen, dat is bij joden ook gebeurd. Dat wil ik niet, ik wil met rust gelaten worden.

Abdullah: Ik wil ook bij mijn voorouders begraven worden. Van mijn zoons weet ik het niet. Ze zijn er wel voor verzekerd. Ik ben voorzichtig over hun toekomst. Als de economie achteruit gaat, zijn de buitenlanders de zondebok. Mijn jongste zoon voelt zich meer Turks dan Nederlander. Hij zit al bijna twee jaar zonder werk, hij voelt zich gediscrimineerd. Hij heeft alleen een vmbo-opleiding.

Dat is toch geen discriminatie? Alleen vmbo is te weinig om aan werk te komen.

Abdullah: Dat klopt. Ik zeg tegen hem: ga verder studeren. Hij zat een jaar bij een werkproject van Zijlbedrijven. Dat is ook weer over. Ik maak me zorgen.

Wat houdt je zoon tegen om naar Rize te gaan? Je hebt daar al een huis.

Abdullah: Ik weet het niet, hij weet het ook niet.

Het leven van Ayse is getekend door de vroege dood van haar echtgenoot. En door haar niet aflatende zorg om het onderwijs van haar kinderen. Ze kwam naar Nederland voor de liefde. Maar misschien is ze wel meer een 'klassiek migrant' dan ze zelf denkt: het eigen leven ondergeschikt maken aan de toekomst van de kinderen, dat is het emancipatiemotief waarin nog tot in de jaren zeventig honderdduizenden Nederlanders stonden. Ayse verbindt de liefde direct met dat emancipatiemotief.

Ayse: Die afgesproken huwelijken waren gezonder en hielden langer stand dan wat je nu hoort. Ze worden nu verliefd, krijgen een relatie, gaan trouwen maar houden het niet vol. Ons huwelijk was een lotsbestemming. Isa heeft ons hierheen gehaald, dat was de eerste keer dat we in het vliegtuig zaten. Zo is hij ook met het vliegtuig teruggegaan. In het begon stond ik alleen en aan het einde sta ik ook alleen. Daarom wilde ik dat de jongste dochters verder studeerden.

Als ik naar je luister, hoor ik het verhaal over een grote liefde. En over een vanuit een visie vervuld moederschap. Heb je daarnaast nog gelegenheid gehad om de politiek te volgen?

Ayse: Ja, je hoort wat. Van mijn kinderen, als ik de tv aan heb. Ik kijk naar de Turkse kanalen, als er kinderen bij zijn kijken we naar Nederlandse kanalen. Ik voel me wel op m'n gemak. Ik voel me niet buitengesloten, ik heb hele goede burens. Ik praat met ze met behulp van de kinderen. Ik heb daar vijf kinderen opgevoed, nooit enig incident meegemaakt. Ook toen mijn man overleed, steunden mijn burens mij.

Verlang je nog steeds terug naar Turkije?

Ayse: Ja, vanwege mijn broers en zussen. Maar meer dan mijn geboortestad zien, is niet nodig. Thuis is hier. Ik had Nederlands moeten leren. Het kwam er niet van vanwege dat willen remigreren. Het werken. Het zorgen. Niet echt de behoefte gehad. De kinderen deden het. En nu ben ik alleen, nu heb ik de mogelijkheid, maar heb ik moeite met onthouden en doorzetten.

Wat is je boodschap aan je kleinkinderen?

Ayse: Vergeet niet wie je bent, maar doe je best. Ik hoop dat mijn kleinkinderen nog verder komen dan mijn kinderen en een voorbeeld worden voor anderen. Een van hen wil studeren in Amsterdam. Ze zit nu op het vwo en wil tandarts worden.

Zo kent Ayse uiteindelijk geen twijfel over wat haar bestemming was. Twijfels leven evenmin bij Hasan, de man die minister Verdonk twee handen gaf. Ook nu hij op de achtergrond staat, is zijn verhaal strijdbaar en kraakhelder.

Bedenk bij lezing dat Hasan veel medische zorg nodig heeft en door een neurologische aandoening (tia) veel van zijn Nederlandse taalbeheersing is kwijt geraakt. Wat een verhaal!

Hasan: Ik ben hier gebleven, na zeven jaar heen en weer gaan tussen mijn werk in Leiderdorp en mijn gezin in Erzurum was dat een bewuste keuze. Natuurlijk heeft iedereen hard gewerkt, niet alleen fysiek, ook psychisch. Het was niet makkelijk. Maar ik zit echt niet tussen twee landen, ik hoor hier thuis, in Nederland. Het enige waar ik mee zit: we zijn hier heen gekomen vanwege een contract. Eerst was ik gastarbeider, toen migrant, toen allochtoon en nu een minderheid. Daar moeten ze mee stoppen, ze ontnemen mij het thuisgevoel. Ik moet niet ieder jaar een andere naam krijgen.

Ik heb samen met mijn vrouw een stabiele ondergrond voor mezelf gecreëerd, maar de basis is mijn geloof. Iedereen uit de monotheïstische godsdiensten Jodendom, christendom en islam vindt die stabiliteit wel. En een belangrijk gebod: het brood dat je eet, moet je delen. Dat geldt ook voor het psychische brood.

Wat doet het je dat de islam nu zo gepolariseerd in het internationale nieuws komt?

Hasan: Ik beschouw dat als maffiastrijd, hebzucht speelt een grote rol in de polarisatie rondom de islam. Degenen die het geweer vast houden en degenen die sterven in Syrië en Irak, zeggen allebei Allah. Dat komt niet uit de koker van gewone mensen. Dat is een machtspel. Ik heb heel veel religieuze voorgangers ontmoet. Hun gemeenschappelijke motto is steeds: help elkaar. En respecteer elkaars rechten.

Zijn er nog dingen die je wilt doen?

Hasan: Zoveel. Ik had heel graag een academische opleiding willen doen. Ons geloof zegt: 'Ga leren van de wieg tot het graf'. En wij hebben juist het tegenovergestelde gedaan. Maar dat was ook wel weer goed. De eerste officiële oproep voor het gebed in Nederland was hier in Leiden, in 1983. Ik heb samen met een ambtenaar van de gemeente de vergunning in orde gemaakt. Hij hielp ons, want niemand kende de regels. Mijn vriend Ahmet Altintaş was toen voorzitter, zijn zoon had de brief opgesteld, omdat hij

goed Nederlands kende. Wij waren de eersten met een officiële oproep in Nederland. We waren een van de eersten met een officiële imam.

De eerste moskee zonder schulden. De eerste religieuze lessen op openbare scholen. En ik was de eerste die 32 jaar als voorzitter heeft gefunctioneerd.

Maak je je zorgen over de jongeren?

Hasan: Nee, helemaal niet, de toekomst zal veel beter zijn. We hebben slimme techniek, de communicatie is open, niets blijft geheim. We begonnen met uitgebreid aantekeningen maken en briefjes volschrijven om iets kenbaar te maken, nu gaat alles het in een mum van tijd. Toen we hierheen kwamen werden we uitgescholden. We zeiden beleefd dank u wel, omdat we het niet begrepen. De jonge generatie verstaat alles. Die maak je niets meer wijs.

GEMEENTE LEIDEN

het Bestuur van de Turkse Culturele
Islamitische Vereniging,
p/a de heer H. Guney,
Lage Rijndijk 23a,
2315 JK LEIDEN.

No. 3784/85 Dir.

B.J.A.

LEIDEN, 23 januari 1986.
Stadhuisplein 1, telefoon 071 - 254 122
Postbus 9100
2300 PC Leiden
Verzonden:

Uw kenmerk:

Onderwerp:

Oproepen gelovigen.

Naar aanleiding van uw schrijven van juni 1985, ingekomen 2 juli 1985, verleen ik u hierbij op grond van artikel 35 van de Algemene Plaatselijke Verordening vergunning om, bij wijze van proef, wekelijks op vrijdag tussen 12.00 en 14.00 uur één keer gedurende ongeveer drie minuten de gelovigen op te roepen voor de gebedsdienst in uw moskee, Hooigracht 30a, zulks op de wijze als aangegeven in uw brief.

Ik heb besloten de proef gedurende een periode van zes maanden te laten plaatsvinden.
Het verloop ervan zal uiterlijk één maand voor de afloop worden geëvalueerd.

Met betrekking tot de hoogte van het geluidsniveau zal door de betrokken ambtenaren met u nader overleg plaatsvinden.

De buurtbewoners zullen op de voor de gemeente Leiden gebruikelijke wijze door middel van een bewonersbrief worden geïnformeerd door de afdeling Voorlichting.

Tenslotte deel ik u mede dat u van de vergunning gebruik kunt maken vanaf 31 januari 1986.

Burgemeester van Leiden,

Leges: f 13,10

Aan dit boek hebben gewerkt:

Aart van Bochove

Emine Güney

Nico van Jaarsveld

Rob Manders

Mine Salli-Sagdıç

Met dank aan onze sponsoren:

Prins Bernhard Cultuurfonds

Islamitische Stichting Nederland

H.L. Drukkerfonds

Vertaalbureau SB Babacan

Bureau Blaauwberg

Cover Illustratie ARTvertisments

stichting
H.L. Drucker
fonds

Foto's p. 54-55

Van links naar rechts van boven naar beneden:

Groentewinkel Turkse moskee

Remzi Şen - Verto Staalkabel Leiderdorp

Necati Kocak

Ayşe Duran met haar man İsa Duran in Keukenhof Lisse

Kantine Woonoord Leiderdorp

Turkse Tolk Yusuf Küçükşen bij Woonoord Leiderdorp, 1964

Slaap/woonruimte Woonoord Leiderdorp

Abdullah Memişoğlu – Woonoord Leiderdorp, 1971

Remzi Şen met zijn vrouw Fulya Şen op weg naar Turkije voor vakantie

Verto Staalkabelbedrijf Leiderdorp